ROMANISED EDITION.

SELECTIONS

FROM THE

HISTORY OF INDIA

FOR

EXAMINATIONS BY THE LOWER STANDARD,
IN URDU

ADAPTED BY

THE SECRETARY TO THE BOARD OF EXAMINERS,
FORT WILLIAM,

FROM THE WĀQI'ĀT-I-HIND,

AND PUBLISHED

UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF INDIA.

CALCUTTA:
OFFICE OF THE SUPERINTENDENT OF GOVERNMENT PRINTING, INDIA.
1898.

Printed by permission of the Proprietors of the Newal Kishore Press, Lucknow and Lahore.

Price Re. 1 As. 4 or 1s. 8d.

17973

W.R.

CALCUTTA:
GOVERNMENT OF INDIA CENTRAL PRINTING OFFICE.
8, HASTINGS STREET.

PREFACE.

THESE selections from the History of India have been prepared by the Secretary to the Board of Examiners under the orders of the Government of India.

The *Wāqi'āt-i-Hind* published at Lucknow has been adopted as the text-book with certain alterations and additions, Messrs. Newal Kishore, who were the owners of the copyright, having waived their claims, and having given full permission for the printing and publishing of the present Edition.

The thanks of the Board of Examiners are due to Messrs. Newal Kishore for thus facilitating the work of providing a suitable text-book.

GEORGE RANKING, M.D.,
Surgeon-Lieut.-Colonel,
Secretary, Board of Examiners.

I.—A Table showing the correspondence of the ***vowels*** in the Persian and Roman characters :—

a اَ or ـَـ	i اِ or ـِـ	ū اُو or ـُو
ā آ or ا *	ī اِي or ـِيـ *	e ــے †
au اَو or ـَو	o او or ـو *	
ai اَی or ـَیـ	u اُ or ـُـ	

* In the middle of a word as مادر *mādar*, بوتل *botal*, بيبي *bībī*.

† This value of ي is when unaccompanied by either *fatḥah* or *kasrah* as ميں *meṉ*, کيسر *kesar*, بيٹا *beṭā*.

II.—A Table showing the correspondence of ***consonants*** :—

ب	b	ڈ	ḍ	ف	f
بھ	bh	ڈھ	ḍh	ق	q
پ	p	ذ	ẕ	ک	k
پھ	ph	ر	r	کھ	kh
ت	t	رھ	rh	گ	g
تھ	th	ڑ	ṛ	گھ	gh
ٹ	ṭ	ڑھ	ṛh	ل	l
ٹھ	ṭh	ز	z	م	m
ث	s̤	ژ	zh	ن	n
ج	j	س	s	ں	(nasal) ṉ
جھ	jh	ش	sh	و	w or sometimes v
چ	ch	ص	ṣ	ه ھ or ہ	h
چھ	chh	ض	ẓ	ـٔـ	ـ’ـ
ح	ḥ	ط	ṭ	ي	(يـ) y
خ	kh	ظ	ẓ	اً	aṉ
د	d	ع	‘	ى	ā
دھ	dh	غ	gh		

The following examples show the transliteration of :—

ء (*Hamza*) as قبائل *qabā’il*.

ي as a consonant as ياقوت *yāqūt*, يُوسُف *yūsuf*, يقين *yaqīn*.

اً *Tanwīn fatḥah* as اتفاقاً *ittfāqaṉ*, فوراً *fauraṉ*, قطعاً *qaṭ‘aṉ*.

ى *Alif maqṣūrah* as عقبى *‘uqbā*, مسمّى *musammā*.

ں (nasal) as ميں *meṉ*.

MUQADDAMAH.

Zamānah-i-darāz se Bāgh-o-Bahār Fort William College ke kutub-i-niṣāb meṇ dākhil thī: aur is meṇ shubhah nahīṇ ki kyā apnī zabān kī salāsat aur Dillī kī roz-marrah bol-chāl ke i'tibār se, aur kyā kasīru-l-isti'māl alfāẓ kī bahutāyat ke rū se, yih kitāb ek ṭaur par Ṣāḥibān-i-Angrez ke liye mufīd thī; magar sāth hī is ke nuqṣ se bhī khālī na thī. Yih to ek wāẓiḥ amr hai, ki ek zabān, khwāh kisī jagah kī kyauṇ na ho, hamesha yak-sāṇ nahīṇ rahtī. Joṇ joṇ zamānah guzartā jātā hai, toṇ toṇ na'e na'e khayālāt ke paidā hone, na'e na'e mulkoṇ ke logoṇ ke sāth sābiqah hone se, zabān bhī ek nayā pīrāya ikhtiyār kartī jātī hai; ḥattā-ki chand ṣadiyoṇ ke ba'd agar muqābalah kar ke dekho, to zabān wuh zabān hī nahīṇ rahtī jo chand ṣadī peshtar murawwaj thī. Chunānchi agar Shakespeare ke waqt kī Angrezī kā zamānah-'i-ḥāl kī Angrezī se muqābalah kar ke dekhā jā'e, to donoṇ meṇ āsmān o zamīṇ kā farq pāyā jā'egā. Pas lā-muḥālah Bāgh-o-Bahār kī bhī yihī ḥālat hū'ī. Ab se ko'ī sau baras qabl yih kitāb likhī ga'ī thī. Bahutere alfāẓ, beshtar muḥāwarāt, jo us waqt musta'mal the, ab bi-l-kull matrūk ho ga'e. Maṣalan, *ātiyāṇ thīṇ*, *jātiyāṇ thīṇ* kī jagah ab *ātī thīṇ jātī thīṇ* bolte haiṇ; pahle, *wuh* ẓamīr wāḥid ghā'ib, aur *we* jam' ghā'ib ke liye isti'māl karte the; ab wāḥid aur jam' donoṇ ke liye *wuh* hī bolā jātā hai. Dūsre, is ke qiṣṣoṇ kā uslūb, jinn o parī ke afsāne un ṣāḥibān-i-wālā-shān ke mazāq ke bi-l-kull khilāf haiṇ, jo raushan-khayāl aur Maghribī

tahẕīb se bahra-mand hain. Is liye Sarkār Daulat-madār-i-Inglishīya kā khayāl ek ʻarṣah se is jānib rujūʻ thā, ki is kitāb ko uṭhā kar ko'ī aisī dusrī kitāb is kī jagah par jārī kī jā'e, jis kā pīrāya European ḥaẓarāt ke liye dil-chasp ho, aur khubiy-i-zabān ke ʻalāwah bāshindagān-i-Hind ke ḥālāt us men hon, jin se tāza-walāyat ṣāḥibon ko wāqifīyat honī bahut ẓarūr hai.

Alḥamdu-li-llāh ki ab un shikāyaton ke rafʻ karne kī ṣūrat dikhā'ī dī; aur inhīn bāton ko madd-i-naẓar rakh kar Ḥuẓūr Faiẓ-ganjūr Surgeon-Lieutenant-Colonel Ranking Ṣāḥib Bahādur, Secretary, Board of Examiners, Kalkatta, ne is kitāb Tārīkh-i-Hindūstan ko jā-ba-jā se mufīd tarmīmen kar ke Sarkār men pesh kiyā; aur Sarkār Bahādur ne un kī tajwīz ko pasand kar ke Bāgh-o-Bahār kī jagah par is ko kitāb-i-niṣāb qarār denā manẓūr farmāyā. Aur ba-har-ḥāl, is bāt kā ẕikr kar denā bhī yahān munāsib maʻlūm hotā hai, ki Maṭbaʻ-i-Munshī Nawal Kishor, Lakhna'ū ke (jahān yih kitāb pahle chhapī thī) mālik ne maḥẓ rifāh-i-ʻamm ke khayāl se is kitāb kā ḥaqq-i-taṣnīf bi-lā-ʻiwaẓ Sarkār Bahādur ko de diyā, jis ke liye wuh qābil-i-āfrīn hain.

Kalkatta,

13wīn Aktūbar,

San 1897 ʻIsawī.

MUNTAKHAB-I-TĀRĪKH-I-HINDUSTĀṆ.

'Ajab nādāṇ haiṇ wuh jin ko hai 'ujb-i-tāj-i-sulṭānī;
Falak bāl-i-humā ko pal meṇ soṇpe hai magas-rānī.
Nahīṇ ma'lūm us ne khāk meṇ kyā kyā milāyā hai,
Ki chashm-i-naqsh-i-pā se tā 'adam nikle na ḥairānī.

Mulk-i-Hindustāṇ, jo Eshiyā meṇ bahut baṛā wasī' jazīrah-numā hai, is ṭaur par wāqi' hai, ki us ke shimāl meṇ Koh-i-Himāla (Koh-i-barf), aur junūb meṇ Baḥr-i-Hind, mashriq meṇ Barhampūtar daryā aur Mulk-i-Barhmā hai, aur maghrib meṇ daryā-i-Sindh, jis ko Aṭak kahte haiṇ, baṛe zor se bahtā hai. Ṭūl is mulk kā Kashmīr se le kar Rās Kumārī tak ek hazār nau sau mīl, aur arẓ Aṭak ke dahāne se un pahāṛoṇ tak, jo Barhampūtar ke mashriq kī ṭaraf wāqi' haiṇ, ḍeṛh hazār mīl hai. Aur kull zamīn Hindustān kī bārah lākh murabba' mīl hai, aur chaudah karor se ziyādah ādmī is meṇ baste haiṇ.

QADĀMAT.

Is amr meṇ mu'arrikhoṇ kā ikhtilāf hai, ki sab se awwal bāshinde Hindustān ke kaun log the. Qaul-i-ghālib yih hai, ki Hindū log zamānah-'i-qadīm se bāshinde is mulk ke haiṇ. Chunānchi isī wāsṭe Mulk-i-Hind yā Hindustān is kā nām huā; aur Hindū hī zamānah-'i-sābiq meṇ bādshāh is mulk ke the, jin kī ṣaḥīḥ aur ṣāf tārīkh kisī ke pās maujūd nahīṇ hai.

Is kī wajh yih hai, ki Mā-warāu-n-Nahr ke bāshinde, ba-rāh-i-Panjāb ā kar qarīb Gangā ke jo base the, wuh kuchh aur hī bolī bolte the. Us waqt na Sanskirit zabān thī, na Hindī. Jab un kī nasl phailī aur jānib-i-shimāl kī ābādī baṛh ga'ī, to baṛe baṛe bahādur

jangī fauj le kar jānib-i-maghrib se in bāshindagān-i-Hindustān par chrhā'ī kar ke ā'e; aur un ko maghlūb kar ke, aisā titar bitar kiyā, ki pahāron men wuh log jā base. Us waqt na to kisī ko likhnā ātā thā ki ko'ī ḥāl likhtā, na koī shā'ir thā jo shi'r kahtā. In jangī logon ke sāth Barahman bhī ā'e; unhon ne yahān ke logon ko ta'līm-i-zabānī kī. Us waqt tak bhī ko'ī mu'arrikh paidā na huā thā, na kisī ko waqāyi'-nawīsī kā shauq thā: hān, shā'ir log albattah paidā ho ga'e the, jinhon ne ba'ẓ ba'ẓ rāja ke gīt banā kar jārī kar diye, jo ki baṭaur kahāwat yā ẓarbu-l-maṣal ke kuchh kuchh kisī ko yād rah ga'e. Un ke ba'd jo un kī nasl phailī, to unhon ne yih khayāl kiyā, ki shāyad hazāron baras kī kahāniyān in gīton men jorī hū'ī hain, kuchh ma'lūm nahīn hotā ki kis zamāne kā yih ḥāl hai; is liye wuh ghalaṭī men par ga'e; aur tārīkh-i-mulūk par ẓulmat chhā ga'ī. Ek zamāne ke ba'd, jab Pandit log Sanskirit men kitāben taṣnīf karne lage, to unhon ne bhī kuchh taḥqīq o tadqīq kisī muqaddamah yā ḥāl yā waqā'i' kī ka-mā-ḥaqquhū na kī; balki shā'irāna ṭaur par, jis qadr ho sakā, logon ko ta'ajjub men ḍālne ke wāsṭe mubālaghe ko kām farmāte rahe, tā-ki kahānī maze kī ho jā'e; aṣl ḥāl-i-tārīkhī zamāna-'i-qadīm kā kuchh na likhā. Is liye qadīm tārīkh Hindustān kī aisī ma'dūm ho ga'ī, ki us kā kuchh patā aur surāgh nahīn lag saktā. Yih i'tirāẓ ṣirf Hindustāniyon par nahīn hai, balki 'umūman sab mulkon par ho saktā hai. Khuṣūṣan Chīn aur Barhmā aur Mulk-i-Yūnān ke aṣlī bāshindon ne bhī isī ṭaraḥ par apne mulk kī qadīm tārīkh gum kar dī hai; aur aisī aisī behūda bāten likh dī hain, ki qaṭ' naẓar ḥairānī aur sar-gardānī ke, sāmi' yā qārī un nawishton ke darogh hone par ẓarā bhī shakk o shubhah nahīn kartā. Is liye qadīm tārīkh Hindustān kī banda bhī ka-mā-ḥaqquhū nahīn likh saktā: magar chand mashhūr qadīm rājā'on kā ḥāl, jahān tak muṭābiq 'aql aur imkān ke ṣaḥīḥ milegā mukhtaṣaran awwal ḥiṣṣah men darj karūngā. Is awwal ḥiṣṣah men shurū'-i-ābādiy-i-Hindustān se le kar ibtidā-i-'amal-dāriy-i-Inglishīya tak ke ḥālāt likhe jā'enge; aur dūsre ḥiṣṣah men Angrezī 'amal-dārī ke shurū' se tamām waqāi' Hindustān ke, jo Kampanī kī 'amal-dārī men wāqi' hū'e hain, darj kiye jā'enge. Is liye yih kitāb do ḥiṣṣon par shāmil hai.

PAHLĀ ḤIṢṢAH.

Hindūo'ṉ kā Rāj.

Kahte haiṉ ki Mahārāja Barhmā Jī ke do beṭe the; ek kā nām Duchh, dūsre kā, Uttir thā. Duchh se Sūraj paidā huā, jis se Sūraj-bansī Rājā'oṉ kā khāndān Hindustān meṉ chalā. Aur Uttir se Som, ya'nī Chānd, paidā huā; us kī aulād meṉ jo rāja log paidā hū'e un ko Chandar-bansī kahte haiṉ. Ibtidā-i-ābādī meṉ pahle pahal Hindū'oṉ kā dāru-s-salṭanat Ajodhyā meṉ muqarrar huā thā, jis ko hamāre zamāne meṉ Mulk-i-Awadh kahte haiṉ. Wuh rāja, jo is qiṭ'ah-'i-zamīṉ par ḥukūmat karte the, un ko Hindū log Sūraj-bansī, ya'nī Sūraj kī aulād, kahte haiṉ. B'ad-az-āṉ ek aur dāru-r-riyāsat Prayāg y'anī Ilāh-ābād meṉ qarār pāyā; wahāṉ ke rājā'oṉ ko Hindū log Chandar-bansī, ya'nī Chānd kī aulād, kahte haiṉ.

Sūraj-bansī khāndān meṉ sab se awwal Rāja Ikshwākū huā thā, jis ne apne nām par Ajodhyāpūrī basā kar apnī rāj-dhānī muqarrar kī. Ikshwākū se le kar Rāja Rām Chandar tak sattāwan rāja Awadh meṉ ḥukūmat kar chuke the; par in sab meṉ 'aẓīmu-sh-shān, mashhūr, aur nāmwar Rāja Rām Chandar, Rāja Dasrath ke beṭe, hū'e, jin kī buzurgī aur 'aẓmat aur qudrat aur bahādurī kā ḥāl Sanskirit kī ka'ī pushtakoṉ meṉ, khuṣūṣaṉ Vālmīkī Rāmāyan meṉ mufaṣṣal likhā hai. Rāja Rām Chandar ko Hindū Autār mānte haiṉ, aur un kā honā Tretā jug meṉ likhte haiṉ. Rāja Rām Chandar Jī kī sautelī mātā, Keka'ī, ne Rāja Dasrath, apne khāwind, se do bātoṉ ke pūrā karne kā bar māṉg rakhā thā. So jab Rām Chandar Jī ko rāj-tilak, ya'nī ṭīkā walī-'ahdī kā, milne lagā, tab Keka'ī ne Rāja Dasrath se do suwāl kiye: ek yih ki rāj-tilak Bharat Jī, us ke beṭe, ko mile; dūsre, Rām Chandar Jī chaudah baras ban-bās kareṉ. Is bāt ko sun kar Rāja Dasrath baṛe ḥairān hū'e; na bachan se phirnā, na aise lā'iq baṛe beṭe ko ḥaqq se maḥrūm rakhnā gawārā huā: kuchh ban na ā'ī, behosh ho ga'e. Is ḥāl ko dekh kar, Rām Chandar Jī ne apnī mātā ke mans͟hā kī ta'mīl aur apne pitā ke iqrār kī takmīl apnī sa'ādat samjhī, aur chaudah baras kā ban-bās apne ūpar ikhtiyār

kiyā. Aur Sītā Jī, un kī rānī, aur Lachhman Jī (Lakshman), un ke chhoṭe bhā'ī, un ke sāth rahe. Isī ban-bās meṇ Lankā (Sīlān) kā rāja, Rāwan, faqīr kā bhes banā kar aur mauqa' pā kar Sītā Jī ko har kar ya'nī chorā kar le gayā. Wajh is kī yih bayān karte haiṇ, ki Sūrp Nakhā, Rāwan kī bahin, Rāja Rām Chandar se apnā byāh karnā chāhtī thī; Rām Chandar Jī ko dūsrī shādī hargiz manẓūr na thī. Jab wuh bahut ba-jidd hū'ī aur kisī ṭaraḥ bāz na ā'ī, tab Lachhman Jī ne diqq ho kar us kī nāk kāṭ ḍālī. Rāja Rām Chandar Sītā Jī kī talāsh meṇ phirte the, ki ittifāqan Hanūmān Mantrī, ya'nī mushīr Sagreo Rāja Kishkinda Nagar, Mulk-i-Dakhan, kā milā, aur phir Rāja Sagreo se mulāqāt hū'ī. Sagreo ko us ke bhā'ī Bālī ne mulk se nikāl diyā thā; donoṇ bhā'īyoṇ meṇ laṛā'ī hū'ī: Rāja Rām Chandar ke tīr se Bālī mārā gayā, aur Sagreo, apne mulk par qābiẓ ho kar, Rām Chandar Jī kā muṭī' aur farmāṇ-bardār ho gayā. Tab Rāja Rām Chandar ne Rāwan par chaṛhā'ī kī, aur Sagreo aur Hanūmān ba-sar-kardagī apnī fauj ke sāth hū'e. Dakhan se guzar kar us āb-nāe par, jo darmiyān Hindustān aur Lankā ke wāqi' hai, Rāja Rām Chandar ne ek pul bāṇdhā, aur us se 'ubūr kar ke Rāwan se laṛā'ī laṛ ke fatḥ pā'ī. Us ko mārā, aur us kā mulk us ke chhoṭe bhā'ī Bhubeshan ko bakhsh diyā, aur Sītā Jī ko qaid-i-sakht se chhoṛā kar apne mulk ko wāpas ā'e.

Chandar-bansī khāndān kā bānī Jodh thā; us kā parotā, Musammā Yayāt, us kā jā-nishīn Ilāhābād meṇ huā. Ba'd us kī wafāt ke, us ke pāṇch beṭe, Yadū, Anū, Tarbasū, Dirbī, aur Pūr bāqī rahe. Pas Yadū kī aulād meṇ Kirishnā aur Bal Rām mashhūr hū'e. Ek aur baṛā ḥādisah, jo qadīm tārīkh-i-Hind meṇ mashhūr hai aur ab tak Hindū'oṇ ke zabāṇ-zad hai, aur jo ki Yadū ke khāndān meṇ huā thā, yih hai, ki Yadū se do khāndān mashhūr hū'e, ek Kūrū, dūsrā Pāṇḍū. Par Kūrū kā farīq ba-nisbat Pāṇḍū ke ḥukūmat aur ṡarwat meṇ zabar-dast aur 'ālī-himmat thā. Judhishṭir, us waqt kā Rāja, Pāṇḍū kī aulād meṇ itnā ṭāqat-war aur ṣāḥib-i-ḥukm huā, ki us ne ashwāmedh ya'nī ghoṛe kī qurbānī kā irādah kiyā. Yih qurbānī siwā us pādshāh-i-'aẓīmu-sh-shān ke, jis kā muqābalah ko'ī rāja na kar sake, aur ko'ī nahīṇ kar saktā.

Duryodhan Rāja ko, jo Kūrū ke khāndān se thā, yih bāt nā-matbū-'i-khātir hū'ī: chunānchi us ne yih khabar pā kar, ki Judhishtir ko juā khelne kā nihāyat shauq hai, apne dil men is qurbānī ke rokne kā mansūbah thahrā kar Judhishtir ke pās āyā, aur bāzī bad kar juā khelne lagā. Jab Judhishtir bāzī hār gayā, tab Duryodhan ne us se kahā, ki "Agar tū apne rāj aur jorū donon par bāzī bade, tab main tere sāth juā kheltā hūn." Us ne aisā hī kiyā; ittifāq se Judhishtir wuh bāzī bhī hār gayā. Duryodhan ne fauran us kī jorū aur saltanat par qabzah kar ke bārah baras kī mī'ād par us ko jalā-watan kar diyā. Jab bārah baras guzar chuke, tab hasb-i-wa'dah Judhishtir, ma' apne bhā'ī-yon, Kirishnā aur Bal Rām Jī, ke, mudda'ī saltanat kā ho kar us ke pās āyā; par Duryodhan ne us ko saltanat na dī. Tab Judhishtir ne jang kā irādah kiyā; donon jānib se faujen ārāsta kī ga'īn, aur yih tajwīz thahrī, ki jo fath pā'e, wuh hukūmat le.

Yih larā'ī Kūrū Chhetar ke maidān men Thānesar ke qarīb, jo Panjāb men wāqi' hai, ba-salāh-i-jānibain qarār pā'ī. Aur ba-mūjib kutub-i-Hunūd ke yih ma'lūm hotā hai ki Yadū ke khāndān men se donon taraf chhappan naslen is larā'ī men shāmil thīn: atthārah din tak yih kārzār us maidān men hū'ī. Isī larā'ī kā hāl kitāb Mahā-bhārat men mufassal likhā hai. Anjām-kār Pāndū'on kī fath hū'ī; aur Kūrū'on ne hazīmat pā'ī: Duryodhan ma' aur chand rāja'on ke mārā gayā.

Judhishtir fath-mand ho kar ma' apne bhā'īyon, Kirishnā aur Bal Rām Jī ke Dūārkā kī taraf kūch kar gayā, jahān par Sirī Kirishnā Jī pahunch kar maqtūl hū'e, aur Judhishtir aur Bal Rām Jī Koh-i-Himāla par jā kar barf men gal ga'e, aur un ke pote Rāja Parekchhit un kī gaddī par baithe. Ba'd thore zamānah ke Hastināpūr, jo un kā dāru-s-saltanat thā, basabab Gangā kī tughyānī ke dūb gayā.

KHĀNDĀN-I-TAKSHAK.

Takhmīnan chha sau baras peshtar Hazrat 'Īsā ke ek aur khāndān ke rāja Mulk-i-Tātār se ā kar Hindustān men dākhil hū'e, jin ko Hindū log Takshak ke khhāndān se, ya'nī sānpon kī aulād, batlāte hain. Un ke pādshāh kā nām Shīsh Nāg thā.

Unhoṇ ne Hindustān-i-shimālī ko fatḥ kar ke apnī salṭanat kā nām Magadh Desh kā Rāj muqarrar kiyā. Is salṭanat meṇ Ṣūbah-'i-Bihār aur Mamālik-i-shimālī Hindustān ke dākhil the; un kā dārū-s-salṭanat Shahr-i-Pāṭlīputrā thā, jo qarīb Shahr-i-Paṭna ke wāqi' thā.

Ḥamalāt-i-Maghribī.

Dārāb Bin Bahman, Bādshāh-i-Fāras, un bādshāhoṇ meṇ se awwal bādshāh hai, jinhoṇ ne maghrib kī ṭaraf se Hindustān par chaṛhā'ī kī. Yih bādshāh pāṇch sau aṭṭhārah baras peshtar San-i-'Īsawī ke Kaikhusrau ke takht par Īrān meṇ mutamakkin huā; aur Yūnān se le kar Daryā-i-Sindh ke kināre tak, jis meṇ ka'ī mulk shāmil the, is ne fatḥ kiye. Itnī baṛī salṭanat par bhī qāni' na ho kar ba-ṭama'-i-zar Hindustān par chaṛhā'ī kī, aur Daryā-i-Sindh ke qurb-o-jawār kī sab riyāsateṇ ma' Mulk-i-Panjāb apne qabẓe meṇ lāyā. Agarchi is kā patā nahīṇ miltā, ki kitne mulk us ne fatḥ kiye, par itnā tārīkhoṇ se ẓarūr ṡābit hai, ki Dārāb ke pās siwā Hindustān ke jis qadr aur mamālik the, un meṇ se itnā maḥṣūl kisī mulk kā na ātā thā, jis qadr kī khirāj Hindustān se ātā thā. Kyūṇ-ki tamām ṣūbajāt-i-mamālik-i-maftūḥah-i-Īrāṇ kā khirāj jam' kar ke ḥisāb kiyā gayā thā, to us sab khirāj kī ek tihā'ī ḥiṣṣe ke barābar Hindustān kā khirāj ātā thā; aur aur mulkoṇ se chāṇdī, aur Hindustān se khāliṣ sonā wahāṇ bhejā jātā thā. Isī ṭaraḥ par sau baras tak Hindustān Mulk-i-Īrāṇ kā ek ṣūbah aur bāj-guẓār aur tābi' o munqād rahā. Jab ki Sikandar-i-A'ẓam ne Mulk-i-Fāras ko tah-o-bālā kiyā, us waqt se Hindustān ne bhī ṭauq-i-iṭā'at-i-Shāh-i-Īrāṇ apnī gardan se utārā.

Aiyām-i-salṭanat-i-Iskandar-i-A'ẓam meṇ Dārā Ibn-i-Dārāb bādshāh Īrān kā thā. Is Dārā ne kabhī Hindustān par ḥamlah nahīṇ kiyā thā, balki is ke bāp Dārāb Ibn-i-Bahman ne Hindustān ko fatḥ kar ke Magadh Des waghairah ke sab rājā'oṇ ko bāj-guẓār apne mulk kā kar liyā thā.

Aur jab ki Sikandar-i-A'ẓam ne Hindustān par yūrīsh kī, us waqt Rāja Mahānand, ki aulād-i-Takshak se thā, Magadh Des, ya'nī Ṣūbah-'i-Bihār meṇ ḥukm-rāṇ thā, aur Shāh-i-Īrāṇ ko na'l-

bandī diyā kartā thā. Is quam ke sab Rāja Budh kī parastish kiyā karte the. Yih Budh pān sau chālīs baras qabl-i-ẓuhūr Ḥaẓrat 'Īsā ke Ṣūbah-'i-Bihār meṇ paidā huā; Gayā Jī meṇ is kā maqām rahā kartā thā.

Gharaẓ-ki Sikandar-i-A'ẓam Mulk-i-Īrāṇ ko zer-o-zabar kar ke ma' lashkar-i-jarrār Daryā-i-Sindh par pahuṇchā. Chūn-ki tīn baras tak us kī fauj ne ḥamalāt karne aur laṛne bhiṛne meṇ baṛī miḥnat uṭhā'ī thī, aur mausim-i-sarmā meṇ barfistānī pahāṛoṇ par chaṛhte chaṛhte bhī thak ga'ī thī; is liye us ne apnī fauj se wa'dah kiyā, ki Hindustān ko fatḥ kar ke jo māl lūṭ kā mere hāth ā'egā, wuh tum ko in'ām meṇ dūṇgā. Ṭau'aṇ wa karhaṇ us kī fauj ne manẓūr kiyā: chunānchi bīs hazār ādmī kī fauj le ke Sindh pār huā. Us waqt Sikandar kī 'umr tīs baras kī thī. Yahāṇ ā kar us ne ma'lūm kiyā ki tīn bādshāh Hindustān meṇ rāj kar rahe haiṇ. Ek Rāja Mulk-i-Kashmīr aur pahāṛī bastiyoṇ kā ḥākim thā. Dūsrā Sindh Sāgar kā rāja thā: yih wuh mulk hai, jo Daryā-i-Sindh aur Jhilam ke bīch meṇ waqi' hai. Tīsrā Rāja Pūr Hastināpūr kā rāja thā. Yih donoṇ pichhle rāja Chandarbansī khāndān ke the.

Rāja Kashmīr ne yih dānā'ī kī, ki apne bhā'ī ke ham-rāh tuḥfajāt kar ke Sikandar ke ḥuẓūr meṇ us ko bilā-tawaqquf-i-maḥẓ rawāna kar diyā; aur Rāja Sindh khud ba-ishtiyāq-i-mulāqāt Sikandar-i-A'ẓam ke darbār meṇ ḥāẓir huā, aur Sikandar kī, ma' us kī fauj ke, apne Dāru-r-Riyāsat meṇ baṛī dhūm dhām se ẓiyāfat kī. Wahāṇ, Sikandar ne apne thake māṇde sipāhiyoṇ ko ārām lene ke wāsṭe chhoṛ diyā; aur kuchh sipāh un kī muḥāfaẓat ke wāsṭe muta'aiyan kar ke, khud, ma' chīda jawānān-i-tanomand o jang āzmūda ke, Daryā-i-Jhilam kī ṭaraf kūch kiyā. Par mausim barsāt kā shurū' ho gayā thā, aur Jhilam kā pāṭ ek mīl tak phailā huā thā, pānī baṛe zor shor se bahtā thā; aur Rāja Pūr kā lashkar muqābale ke wāsṭe dūsre kināra-'i-Jhilam par Sikandar kī fauj kā sadd-i-rāh thā; aur jis ṭaraf se wuh utarnā chāhtā thā, usī ṭaraf se muqābalah Rāja Pūr kartā thā. Is liye is daryā se pār utarnā Sikandar ko mushkil ma'lūm huā: kyūṇki Rāja Pūr ne hāthiyoṇ kī qaṭār Daryā-i-Jhilam ke kināre par ārāsta kar ke 'ubūr-i-daryā kī rāh har jagah se band kar dī thī.

Sikandar ne apne jāsūson se daryāft kar liyā, ki das kos ke fāṣile par is daryā men ek jazīrah hai. Is liye, jab ki rāt andherī hū'ī, aur hawā ke sannāṭe aur menh ke zor aur bādal kī garaj men sipāh kā kuchh shor-o-ghul sunā'ī na de saktā thā, mauqa' pā kar gyārah hazār purāne sipāhī hamrāh le kar rāton rāt daryā pār ho gayā. Hindū'on ne yih khayāl kiyā, ki thoṛe se sipāhī shāyad ā nikle honge; is liye Rāja Pūr ne apne beṭe ko thoṛe se ādmī de kar un ke haṭāne ke liye rawāna kiyā. Rāja Pūr kā laṛkā jāte hī kām āyā, aur fauj ne shikast pā'ī. Tab Rāja Pūr ke kān khaṛe hū'e aur samjhā ki khud Sikandar 'ubūr kar āyā hai. Fauran chār hazār sawār aur tīs hazār piyāde aur bahut se rath aur hāthī ham-rāh le kar Sikandar ke muqābalah par ṣaff-ārā huā. Rāja Pūr kī sipāh ne baṛī bahādurī dikhā'ī, par Sikandar ke sawāron ke āge kuchh pesh-raft na ga'ī. Do pahar par do baje ke ba'd Hindū bhāgne lage, par ṣirf Pūr ek hāthī par sawār ho kar khud laṛtā rahā. Sikandar ne us kī bahādurī dekh kar raḥm khā kar chāhā ki us kī jān bachā de; is wāsṭe us ne Rāja Pūr se kahlā bhejā, ki "Agar hamāre pās chalā ā'egā, to us kī 'izzat aur ḥurmat men kuchh farq na hogā." Rāja Pūr rāẓī ho gayā; Sikandar ke pās be-khauf chalā gayā. Us waqt Sikandar ne us se pūchhā, ki "Ab kyā sulūk tum se karnā chāhiye?" Us ne jawāb diyā, ki "Jo sulūk bādshāh kiyā karte hain, wuh karnā chāhiye." Sikandar bahut khush huā, aur us ko phir us kā mulk bakhsh kar apnī ṭaraf se aur mulk bhī us ko diyā. Rāja Pūr yih faiyāẓī us kī dekh kar muddat tak us kā wafā-dār khair-khwāh rahā.

Sikandar ba-khayāl is ke, ki is daryā kī rāh mere qabẓe men rahe, ḥukm diyā ki donon ṭaraf is daryā ke ek ek shahr ta'mīr kiyā jā'e; aur Do-āba, ya'nī wuh qiṭ'ah mulk kā, jo darmiyān Jhilam aur Chanāb ke wāqi' hai, Rāja Pūr ko 'aṭā kiyā; aur khud Chanāb pār ho kar āge ko rawāna huā. Jab Daryā-i-Rāwī se 'ubūr kiā, to Sikandar ko khabar pahunchī, ki ek baṛā giroh mufsidīn kā bar-sar-i-parkhāsh hai: shāyad yih log qaum-i-Tātār se honge, jo Hindustān men ā base the. Maqām Sanglā par in se laṛā'ī hū'ī; solah hazār ādmī un men se Sikandar ne qatl kiye, aur sattar hazār muqaiyd hū'e, bāqī-mānda pahāṛ kī jānib bhāg ga'e.

Rāja Chandar Gupt, walad-i-Rāja Mahānand, jo nā'in ke peṭ se thā, Sikandar ke milne ko Magadh Des se kūch kar ke Panjāb meṇ āyā thā; aur mulāqāt ke waqt Shahr-i-Pāṭlīputr kī ta'rīf o tauṣīf, jo dāru-r-riyāsat Magadh Des kā thā, Shāh Sikandar ke rū-ba-rū bayān kī. Is sabab se Sikandar ne irādah kiyā, ki aise baṛe shahr meṇ apnā jhanḍā gaṛūṇgā; par afsos! ki us kī fauj ne zarā bhī qadam āge Satlaj ke na baṛhāyā. Sikandar ne fauj ko dhamkāyā, aur kabhī khushāmad un kī kī aur kabhī ṭama' lūṭ aur bakhshish kī dī, par hargiz kisī ne iqrār āge chalne kā na kiyā. Is liye 'ājiz ho kar dil meṇ yih bāt ṭhān lī, ki "Waṭan meṇ pahuṇch kar, phir aur na'ī fauj bhartī kar ke Hindustān par phir chaṛhā'ī karūṇgā, aur Ṣūbah-'i-Bihār ko zarūr fatḥ karūṇgā." Afsos! ki Bābil kī daldal ke pās pahuṇch kar maut kī daldal meṇ phaṇs gayā, bukhār ayā, aur battīs baras kī 'umr meṇ ki 'ain ālam shabāb kā thā, rāhiy-i-mulk-i-baqā huā. Gharaẓ, miṣra'—

Jī kī jī hī meṇ rahī bāt, na hone pā'ī.

Jab Sikandar Hindustān meṇ āyā, to Rāja Mahānand, Magadh Des kā ḥukm-farmā, bīs hazār sawār aur do lākh piyāde aur hāthī wa-ghairah be-shumār le ke us ke muqābale ko musta'idd huā thā. Magar Sikandar basabab apnī fauj kī sarkashī ke Satlaj pār na ho sakā; nāchār usī jagah se us ko ulṭā phirnā paṛā. Ba'd az-āṇ Rāja Mahānand ko us ke Wazīr, Musammā Chānak, ne marwā ḍālā. Us ke ba'd us ke āṭh beṭoṇ ne ba-ittifāq bārah baras tak, ya'nī 315 baras qabl san-i-'Īsawī tak, salṭanat kī. In meṇ se ek beṭā, Musammā Chandar Gupt, bahut lā'iq thā: magar us ke bhā'ī, basabab is ke ki wuh nā'in ke peṭ se thā, us ko ḥaqīr jānte the; yā ba-mūjib qaul ba'ẓ mu'arrikhīn ke, us ko Pāṭlīputr se sautele bhā'iyoṇ ne nikalwā diyā thā. Bahar taqdīr, Chandar Gupt ne apne bāp ke wazīr, Musammā Chānak, se sāzish kar ke un sātoṇ shah-zādoṇ ko qatl karwā ḍālā; aur khud mustaqill Magadh Des kā Rāja ho kar chaubīs baras tak rāj kiyā; aur do sau bānwe baras qabl san-i-'Īsawī ke is dunyā se kūch kiyā. Chandar Gupt ke ba'd jitne rāja takht-nishīṇ hū'e, wuh achchhe khāndān ke aur ṣāḥib-i-'ilm the. Unhoṇ ne saṛkeṇ banā'īṇ,

saudāgarī ko raunaq dī, 'ilm kī taraqqī meṇ sa'y kī; khuṣūṣan us zamāne meṇ Sanskirit zabān kī baṛī taraqqī hū'ī.

Takhmīnan do sau baras peshtar san-i-'Īsawī ke ek aur khāndān ne Hindustān par ḥukūmat ḥāṣil kī, jis ko Agnī Kul kahte haiṇ. Is qaum ke ham-rāh Barahman log ho ga'e the; isī wāste Barahmanoṇ ko wuh iqtidār ḥāṣil huā, ki āj tak un kī qadr Hindustān meṇ roz-afzūṇ hai. Is khāndān ke rājā'oṇ ne Bodh kī parastish Hindustān se uṭhā dī, aur jo log ki is mazhab ke the, un ko jalā-waṭan kar diyā; chunānchi Jazīrah-'i-Lankā aur Mulk-i-Barhmā meṇ inhoṇ ne sukūnat ikhtiyār kī. Aur Hindustān meṇ Barahmanoṇ ne nayā mazhab banā kar phailā diyā, aur Bodh kā mānnā bilkull chhoṛā diyā.

Is Agnī Kul khāndān ke chār firqe the; jin meṇ se Parī, ya'nī Pawāṇr firqe, ne baṛī ṭāqat aur ṣarwat ḥāṣil kī. Un kī ḥukūmat Narbadā nadī ke us pār tak thī, aur Wasṭ-i-Hind aur Mamālik-i-Maghribī ke sab shahr un ke zer-i-ḥukūmat the. Is khāndān kā dāru-s-salṭanat Shahr-i-Ujain thā, jo Ṣūbah'i-Mālwa meṇ wāqi' hai.

Parī Mārā khāndān meṅ Rāja Bikarmājīt baṛā mashhūr Rāja guzrā hai, jo chhappan baras qabl san-i-'Īsawī ke takht-nishīṇ huā thā. Yih Rāja apne zamāne meṇ baṛā nek-nām rahā; ṣulḥ aur jang donoṇ meṇ shuhrah-'i-āfāq huā. Isī Rāja ne Sanskirit zabān ko bahut taraqqī dī, aur tamām Hindustān se achchhe achchhe Panḍit talāsh kar ke apnī kachahrī meṇ bhartī kiye. Kālī Dās shā'ir kā isī Rāja ke waqt meṇ farogh huā. Yih Rāja buḍḍhā ho kar Rāja Sālbāhan se shikast khā kar laṛā'ī meṇ mārā gayā.

Jis zamāne meṇ ki Parī Mārā khāndān ke Rāja Ujain meṇ ḥukūmat karte the, Indrā kī aulād Magadh Des par qābiẓ aur mutaṣarrif thī. Is khāndān ke rājā'oṇ kā bānī Sadrīkā hai, jis ko Kārnā Deo yā Pāmbhā Karnā kahte haiṇ. Ba'd us kī wafāt ke chha Rāja barābar Magadh ke takht par baiṭhe; un sab ko laqab-i-bāniy-i-salṭanat Sanskirit meṇ diyā hai. Par donoṇ khāndān, Parī Mārā aur Indrā, thoṛe zamāne meṇ barbād ho ga'e, aur Hindustān meṇ ek baṛā tahlukah mach gayā; ki is aṣnā meṇ Musalmānoṇ ne Hindustān par chaṛhā'ī kī.

MUSALMĀNOṆ KĪ ḤUKŪMAT.

Musalmānoṇ ke 'ahd-i-ḥukūmat kā tazkirah ḥasb-i-tafṣīl-i-zail hai:—

Bāb-i-Awwal—Ḥukūmat Khulafā kī, jo san 861 'Īsawī tak khatm ho ga'ī.

Bāb-i-Doum—Is meṇ Khāndān-i-Ghaznīṇ kā bayān hai, jo san 997 'Īsawī meṇ shurū' huā, aur san 1186 'Īsawī meṇ khatm huā.

Bāb-i-Soum—Salṭanat-i- Ghorīyāṇ, ibtidā-i-san 1186 'Īsawī se san 1206 'Īsawī tak.

Bāb-i-Chahārum—Salṭanat-i-Ghulāmāṇ, san 1206 'Īsawī se le kar san 1288 'Īsawī tak.

Bāb-i-Panjum—Salṭanat-i-Khiljīyāṇ, san 1288 se san 1321 'Īsawī tak.

Bāb-i-Shashum—Salṭanat-i-Khāndān-i Tughlaq, san 1321 'Īsawī se san 1414 'Īsawī tak.

Bāb-i-Haftum—Salṭanat-i-Sādāt, san 1414 'Īsawī se san 1450 'Īsawī tak.

Bāb-i-Hashtum—Salṭanat-i-Khāndan-i-Lodhī, san 1450 'Īsawī se san 1526 'Īsawī tak.

Bāb-i-Nahum—Salṭanat-i-Mughalīyah, Khāndān-i-Tīmūrī, san 1526 'Īsawī se. Is meṇ Khāndān-i-Sūrī wa-ghairah kā bhī bayān hai. Khāndān-i-Sūrī ne, san 1540 'Īsawī se san 1556 'Īsawī tak ḥukūmat kī, phir Khāndān-i-Mughalīyah ne san 1556 'Īsawī se san 1857 'Īsawī tak.

BĀB-I-AWWAL.

ḤUKŪMAT-I-KHULAFĀ, JO SAN 861 'ĪSAWĪ MEṆ KHATM HŪ'Ī.

Musalmānoṇ meṇ sab se awwal Hindustān par Khalīfah Walīd Ibn-i-Abdu-l-Malik ke lashkar ne ḥamlah kiyā, aur Sindh se le kar Daryā-i-Gangā tak ke mulk us ke Sipah-Sālār Muḥammad Bin Qāsim ne maftūḥ kiye. San 705 'Īsawī meṇ wuh Hindustān par chaṛh kar āyā. Ḥāl is kā yūṇ hai, ki Muḥammad

Ibn-i-Qāsim, birādar-zāda-'i-Ḥajjāj Bin Yūsuf Ṣaqafī, Ḥākim-i-Baṣrah, bīs baras kī 'umr meṇ (6,000) chha hazār ādmī le kar Sindh par āyā, aur Rāja Dāhir se, jo us waqt meṇ Gujrāt kā ḥākim thā, ka'ī laṛā'īyāṇ laṛīṇ. Rāja mazkūr shikast pā kar mārā gayā. Tab Muḥammad Ibn-i-Qāsim ne Chittor par lashkar-kashī kī; us waqt Dihlī ke takht par Khāndān-i-Tūār kā ek rāja, Pāṇḍū kī aulād se, ḥukūmat kartā thā. Us kī nasl se ikkīs rāja Dihlī ke takht par Anand Pāl ke 'ahd tak julūs-farmā hū'e. Phir Anand Pāl ne apne nawāse, Pirthī Rāj ko, jo ki Dihlī ke Hindū rājā'oṇ meṇ sab se pichhlā rāja thā, god liyā; jis ke marne ke ba'd ahl-i-Islām kā jhaṇḍa Dihlī meṇ pāṇ sau baras tak baṛī mazbūṭī se qā'im rahā.

Khalīfah Walīd kī fauj jab Hindustān par chaṛh kar ā'ī thī us waqt Hindustān meṇ baṛī khal-balī machī hū'ī thī. Kyūṇki Parī Mārā khāndān ke rāja ẓa'īf ho ga'e the; Tūār kā khāndān Dihlī par qābiẓ ho gayā thā; Gujrāt kā ḥākim khud-mukhtār ho gayā thā; Chittor meṇ qabẓah Ghaloṭoṇ kā ho gayā thā; aur Shahr-i-Qannauj thoṛe zamāne ke ba'd Kūrū'oṇ ke qabẓe meṇ ā gayā thā. Shimālī Hindustān kī ṣūrat aur hī kuchh badal ga'ī thī; Ujain kā rāja mafqūd ho gayā thā, na'ī na'ī salṭanateṇ paidā ho ga'ī thīṇ. Musalmānoṇ kī futūḥāt se kuchh aur hī ṭaraḥ kā intiẓām is mulk kā ho gayā thā; akṣar rāja bāj-guẓār Khalīfah-'i Walīd ke ho ga'e the. Us zamāne meṇ Daryā-i-Ibro ke kināre se le kar, jo Yūrap meṇ Mulk-i-Hispāniya kī ek nadī hai, Daryā-Gang tak, jo Hindustān kā mashhūr daryā hai, tamām mulk Musalmānoṇ ke zer-i-ḥukm ho ga'e the. Khalīfah Walīd tak ḥukūmat Musalmānoṇ kī baṛe auj par rahī. Khalīfah Walīd ke intiqāl ke ba'd Khalīfah Māmūn Ibn-i-Hārūṇ Rashīd ne Hindustān par chaṛhā'ī kī, par Rājpūtoṇ ne us ko shikast dī. Us waqt se ḥukūmat Khalīfoṇ kī sust aur ẓa'īf hone lagī; yahāṇ tak kī ḍeṛh sau baras tak Musalmānoṇ ne Hindustān par ko'ī aur ḥamlah na kiyā. Khalīfah Hārūṇ Rashīd, jo pāṇchwāṇ Khalīfah Khulafā-i-'Abbāsīyah se guẓrā hai, us kī wafāt ke ba'd ṭāqat Khulafā kī aisī ghaṭ ga'ī, ki har ek ṣūbah kā ḥākim bāghiy-o-munḥarif ho kar mustaqill bādshāh ban gayā: aur Khalīfah ke taḥt ṣirf shahr-i-Baghdād ma' us ke muẓāfāt ke rah gāyā thā.

Ismā'īl-i-Sāmānī.

Un Ṣūbah-dāroṇ meṇ se, jo Khalīfah-'i-Baghdād se munḥarif ho kar ba-jā-i-khud mustaqill ḥākim ho ga'e the, ek shakhṣ, Ismā'īl-i-Sāmānī, Mā-warā'u-n-Nahr aur Khurāsān kā ṣūbah-dār thā. Yih shakhṣ san 279 Hijrī, muṭābiq-i-san 862 'Īsawī meṇ bādshāh se bāghī ho kar khud Bukhārā kā bādshāh ho gayā. Us ke mā-taḥt Kābul, Qandahār, aur Zābulistān ke ṣūbe the. Us ne Bukhārā ko apnā dāru-l-khilāfat muqarrar kiyā. Chār bādshāh us ke khāndān ke nawwe baras tak takht-i-Bukhārā par ḥukm-rāṇ rahe. Chauthe bādshah ne apnī wafāt ke waqt apne beṭe Manṣūr ko apnā walī-'ahd muqarrar kiyā. Magar is bādshāh ke marne ke ba'd arākīn-i-salṭanat meṇ is bāt par tanāzu' huā, ki āyā is kam-sin larke ko pādshāh banā'eṇ, yā bādshāh-i-mutawaffā ke chachā ko. Ākhirash bi-l-ittifāq sab ne is bāt kā faiṣalah Alaptagīn, Hākim-i-Khurāsāṇ, kī rāe daryāft karne par munḥaṣar rakhā, jis kā dāru-l-ḥukūmat Ghaznīṇ thā. Alaptagīn, Hākim-i-Ghaznīṇ, ne bhī yihī rāe dī, ki, shāh-i-marḥūm kā chachā bādshāh muqarrar kiyā jā'e: par qabl is rāe ke pahuṇchne ke, Bukhārā meṇ umarā-i-salṭanat ne muttafiqu-r-rāe ho kar Manṣūr ko bādshāh banā liyā thā. Jab Manṣūr ne yih rāe apne bar-khilāf sunī, khafā ho kar us ko Bukhārā meṇ ṭalab kiyā. Wuh ba-khauf-i-jāṇ wahāṇ na gayā. Aur chūṇki ab siwāe khud-sar hone ke aur ko'ī panāh us ko dikhlā'ī na detī thī, is liye us ne chāhā ki merī ḥukūmat mustaqill ho jā'e; aur wuh Ghaznīṇ kā khud-sar bādshāh ho gayā; aur Kābul o Qandahār ko apne mā-taḥt kar ke Ghaznīṇ ko dāru-s-salṭanat muqarrar kiyā. Agarchi Shāh Manṣūr ne ka'ī sipah-salār Alaptagīn ke muqābale ko bārī bārī rawāna kiye; par wuh un ke fareb meṇ na āyā. Pandrah baras tak yih shakhṣ Ghaznīṇ meṇ ḥukūmat kartā rahā; aur san 365 Hijrī meṇ, muṭābiq san 975 'Īsawī ke faut huā.

Isḥāq Ibn-i-Alaptagīṇ.

Alaptagīṇ kī wafāt ke ba'd us kā beṭā, Isḥāq Ibn-i-Alaptagīṇ, apne bāp ke takht par san 365 Hijrī, muṭābiq-i-san 975 'Īsawī meṇ ijlās-farmā huā. Magar chūṇki us ko hameshā Bādshāh

Manṣūr kī ṭaraf se khadshah lagā rahtā thā, kyauṇ ki Manṣūr us ke bāp ko bāghī aur ghāṣib samajhtā thā; is wāsṭe Isḥāq ne apne Sipah-Sālār-i-shujā' Sabaktagīn ko apne ham-rāh le kar Shāh Manṣūr par ḥamlah kiyā aur fatḥ pā'ī; aur Shāh Manṣūr se is bāt kā iqrār-nāma likhwā liyā, ki Isḥāq Khurāsān kā bilā-shubhah musataqill bādshāh hai, tā-ki phir kisī ṭaraḥ kā da'wā Manṣūr kā Khurāsān par na rahe; aur phir bi-l-istiqlāl salṭanat karne lagā. Do baras ḥukūmat kar ke san 367 Hijrī, muṭābiq-i-san 977 'Īsawī meṇ Isḥāq rāhiy-i-mulk-i-baqā huā.

Sabaktagīn.

Isḥāq kī wafāt ke ba'd siwā Sabaktagīn ke ko'ī shakhṣ lā'iq-i-takht-nishīnī na rahā thā. Sabaktagīn aṣl meṇ ek shah-zāda Īrān kā thā, jo ittifāq-i-zamānah se ḥālat-i-iflās meṇ Alaptagīn, bādshāh-i-sābiq-i-Ghaznīṇ kī khidmat meṇ ḥāẓir huā thā, aur Alaptagīṇ ne honehār dekh kar kharīd liyā thā aur darjah ba-darjah taraqqī de kar sipah-sālārī ke rutbe tak us ko pahuṇchā diyā thā. Ab us ne Pādshāh Alaptagīn kī laṛkī se apnā nikāḥ kar ke Bādshāh kā dāmād ban kar takht par julūs farmāyā; aur apne julūs ke awwal hī sāl meṇ, ya'nī san 977 'Īsawī meṇ, us ne Hindustān par chaṛhā'ī kī. Us waqt Rāja Jaipāl Lāhor kā rāja thā. Sabaktagīn ne Multān fatḥ kiyā, aur aur ka'ī qil'e fatḥ kar ke bahut sā māl lūṭ kar phir apne dāru-l-khilāfat Ghaznīṇ ko murāja'at farmā'ī. Jaipāl ne yih samajh kar ki Musalmān phir mere mulk par ḥamlah-āwar na hoṇ, khud Sindh pār ho kar Musalmānoṇ ke mulk par ḥamlah kiyā, par kām-yāb na ḥuā; balki pakṛā gayā, aur khud us ko muṭī' honā paṛā; aur har sāl kā khirāj denā manẓūr kar liyā. Shāh Sabaktagīn ne ḥukm diyā, ki "Is sāl kā khirāj isī waqt adā karo." Magar chūṇki wahāṇ kull khirāj kā rūpiya sar-anjām na kar sakā, is liye us ne darkhwāst kī, ki "Bādshāh apne mu'tamadoṇ ko bande ke ham-rāh kar de; Lāhor meṇ pahuṇch kar bāqī rūpiya adā kar dūṇgā." Yih darkhwāst manẓūr hū'ī. Jab Lāhor meṇ āyā, to darbār kiyā; dahnī ṭaraf takht ke jo Barahman log khaṛe the, un se ṣalāḥ pūchhī. Barahmanoṇ ne 'arẓ kī, ki "Mahārāja! ab ḥākim-i-Ghaznīṇ kā kuchh andesha ḥuẓūr ko na rahā; hamāre nazdīk

rūpiya denā maḥẓ be-fā'idah hai." Bā'īn ṭaraf jo Chhatrī log us ke sipah-sālār aur afsar-i-fauj the, un se pūchhā to unhon ne yih rāe dī, ki "Rāja ko lāzim hai ki jo iqrār rūpiya dene kā kiyā hai, us ko pūrā kare; wa-illā Musalmān chaṛh ā'enge, aur phir laṛā'ī hogī. Jang men ra'āyā barbād hogī, aur ṣadhā āfāt men mubtalā ho jā'egī. In sab qabāḥaton kī nisbat rūpiya kā denā āsān bāt hai. Jo ḥuẓūr ne wa'dah kiyā hai, be-shakk us ko pūrā kījiye." Rāja ne yih sun kar nāk bhaon chaṛhā'ī, aur hargiz na mānā, Barahmanon kī rāe mān lī, aur mu'tamad-i-shāhī ko qaid kar liyā. Sabaktagīn ko jab yih khabar bad-'ahdī kī pahunchī, to āg ho gayā, miṣl ṭūfān ke maghrib se āyā. Tamām rāja shimālī Hindustān ke, aur Rāja-'i-Dihlī, aur Rāja-'i-Ajmer, aur Rāja-'i-Kālinjar, aur Rāja-'i-Qannauj ek lākh ādmī kī fauj le kar Rāja Jaipāl kī madad ko ā'e; aur Hindū aur Musalmānon kā muqābalah Lamghān ke kināre par huā. Yih laṛā'ī Sindh daryā ke pachchhim kī ṭaraf hū'ī thī; us zamāne men Hindū'on ko Daryā-ī-Aṭak ke pār jāne se iḥtirāz na thā. Ākhir ko Hindū'on ne shikast khā'ī, aur Nīl-āb ke kināre tak un kā ta'āqub huā. Is laṛā'ī ke ba'd aiyām-i-salṭanat-i-Sabaktagīn men, jo ki bīs baras tak rahī, Hindū'on se aur ko'ī laṛā'ī nahīn hū'ī. Sabaktagīn ne bīs baras salṭanat kar ke san 997 'Īsawī men wufāt pā'ī. Us ke ba'd us kā chhoṭā beṭā Ismā'īl bādshāh huā: magar do chār mahīne ke ba'd us ke baṛe bhā'ī Maḥmūd ne, jo ḥaqīqat men wāriṣ-i-tāj o-takht thā, salṭanat par qabẓah pāyā, aur san 997 'Īsawī men takht-nishīn huā.

BĀB-I-DOUM.

Is men ḥukūmat-i-Khāndān-i-Ghaznīn kā bayān hai, jo san 997 'Īsawī men shurū' hū'ī aur san 1186 'Īsawī men khatm hū'ī.

Sulṭān Maḥmūd Ghaznawī.

Yih bādshāh jumlah shāhān-i-sābiq se 'aẓīmu-sh-shān aur dīn-dār mashhūr hai. Us ne takht par baiṭh kar pahle to Mā-warā'u-n-Nahr ko apnī salṭanat men shāmil kiyā, jo mulk ki Baḥīrah-'i-Akhẓar se le kar Daryā-i-Aṭak tak thā; ba'd az-ān

'inān-i-tawajjuh Mulk-i-Hind kī taraf pherī, jo mulk ki ab tak Musalmānoṇ kī takht o tārāj se bachā huā thā. Is mulk par us ne bārah ḥamle kiye, aur har ḥamle meṇ muzaffar aur manṣūr ho kar bahut daulat aur māl le kar murāja'at kī.

Pahlā Ḥamlah.

5wīṇ Agast, san 1001 'Īsawī meṇ Sulṭān Maḥmūd Rāja Jaipāl Wāliy-i-Lāhor se Peshāwar meṇ laṛā, aur use shikast de kar qaid kar liyā; aur phir shahr Bhaṭinḍā tak, jo bi-l-fi'l Rāja Paṭyāla kī 'amal-dārī meṇ wāqi' hai, pahuṇch kar us shahr ko lūṭā; aur sab māl o asbāb wahāṇ kā le kar Ghaznīṇ ko murāja'at kī. Wahāṇ pahuṇch kar Rāja Jaipāl aur us ke ham-rāhiyoṇ ko, jo muqaiyad the, ba-shart-i-zar-i-fidyah rihā'ī dī; aur un Afghānoṇ ko, jinhoṇ ne un se sāzish kī thī, qatl kiyā. Jaipāl ne qaid se rihā'ī pā kar is be-'izzatī se jīnā manzūr na kiyā; aur ḥukūmat-i-Lāhor se dast-bardār ho kar ek chatā banwāyā, aur us meṇ zinda jal kar mar gayā. Us kī jagah Anandpāl, us kā beṭā, Lāhor ke takht par baiṭhā, aur Sulṭān-i-Ghaznīṇ kā bāj-guzār huā.

Dūsrā Ḥamlah.

San 1004 'Īsawī meṇ yih ḥamlah bādshāh ne is wāste kiyā thā, ki Rāja Bhaṭindā ne khirāj apne mulk kā Sulṭān Maḥmūd Ghaznawī ko adā nahīṇ kiyā thā. (Yih ek qil'ah bajānib-i-shimāl-i-Bīkānīr o junūb-i-Multān wāqi' hai). Jab Sulṭān āyā, to Rāja ne morchoṇ par, jin kī chār taraf khā'ī thī, shikast khā'ī; aur phir qil'ah meṇ jā chhupā. Tīn din qil'ah kā muḥāsarah rahā; ākhirash Muḥmūd kī fatḥ hū'ī. Rāja ne apne ta'īṇ āp mār ḍālā, aur Sulṭān Maḥmūd muzaffar o manṣūr ho kar bahut sā māl le kar Ghaznīṇ ko chalā gayā.

Tīsrā Ḥamlah.

San 1005 'Īsawī meṇ yih ḥamlah is wāste huā, ki Abu-l-Fatḥ Lodī, Ṣūbah-dār-i-Multān, ne, bā-wujūd Musalmān hone ke Anandpāl se sāzish kar lī thī, aur Sulṭān kī iṭā'at se inḥirāf kar ke baghāwat ikhtiyār kī thī. Is liye Sulṭān ne charhā'ī kī; Peshāwar

meṇ Rāja Anandpāl, Wāliy-i-Lāhor se muqābalah huā; Rāja ne shikast khā'ī, aur bhāg kar Sūdahra meṇ gayā, jo qarīb Wazīrābād ke wāqi' hai. Sulṭān ne us kā ta'āqub kiyā, yahāṇ tak ki Rāja mazkūr Kashmīr ko bhāg gayā. Sulṭān Maḥmūd Multān meṇ pahuṇch kar sāt din qil'ah kā muḥāṣarah kiye rahā; ākhirash Abu-l-Fatḥ Lodī ne iṭā'at manẓūr kī, aur jo khirāj pahle diyā kartā thā, us se dūgnā manẓūr kiyā. Ba'd az-āṇ Sulṭān muẓaffar o manṣūr Ghaznīṇ ko chalā gayā.

Chauthā Ḥamlah.

Chūṇki Sulṭān Maḥmūd Ghaznawī Īlak Khāṇ, Wāliy-i-Tātār se laṛā'ī meṇ mashghūl rahā, is wāsṭe Anandpāl, Rāja-'i-Lāhor, se us kī sharārat ke intiqām lene se thoṛe 'arṣe tak be-khabar rahā. Ab muhimm-i-Tātār kī farāghat ke ba'd shāh-i-mazkūr ne baṛī fauj jam' kī, aur mausim-i-bahār, san 1008, muṭābiq-i-san 399 Hijrī meṇ Hindustān kī ṭaraf kūch kiyā. Anandpāl bhī be-fikr na thā; balki us ko khūb ma'lūm thā, ki mujh par wuh chaṛhā'ī karegā: is liye Rāja mazkūr ne apne qāṣid tamām Hindustān ke rājā'oṇ kī khidmat meṇ rawāna kiye, aur kahlā bhejā, ki "Musalmānoṇ ko, jahāṇ tak ho sake, is Hindustān se nikāl denā wājib hai. Agar ham muttafiq ho kar Maḥmūd kā muqābalah kareṇ to Mazhab-i-Islām Hindustān meṇ na phailne pā'egā; aur us kā roknā bahut ẓarūr hai." Chūṇki sab rājā'oṇ ke dil meṇ Musalmānoṇ kī ṭaraf se ranj to pahle hī se thā, in qāṣidoṇ ke jāne se aur ziyādah aṣar ho gayā. Is liye Māldah aur Ujain aur Gwālyār aur Kālinjar aur Dihlī aur Ajmer, tamām jaghoṇ ke rāja muttafiq ho ga'e, aur apnī apnī faujeṇ le kar Panjāb ko ā'e. Aisī fauj-i-kaṣīr kabhī zamānah-'i-sābiq meṇ jam' na hū'ī thī. Maḥmūd ne jab ki itnī fauj-i-kaṣīr dekhī, jis kī us ko kuchh tawaqqu' na thī, ghabrā gayā; aur bar-khilāf apnī 'ādat-i-mustamirrah ke ghanīm kī fauj par dauṛ nahīṇ mārī, balki qarīb Peshāwar ke dushman kī fauj ke muqābil faro-kash huā. Us ke der karne meṇ yih huā, ki dushman kā lashkar sab ā kar jam' ho gayā. Kahte haiṇ is laṛā'ī meṇ Hindū'oṇ ne baṛā ittifāq kiyā thā, yahāṇ tak ki Hindū 'auratoṇ ne jawāhirāt farokht kar ke aur

apne gahne pāte galā kar chāndī aur sonā banā kar is kām ke wāste rūpiyā jam' kiyā aur Hindū'on ke lashkar men kharch ke wāste dūr dūr se rawāna kiyā thā. Aur sab rāja ba-jān-o-dil larne aur marne par taiyār the, ki Musalmānon ko hargiz ek qadam āge na barhne denge; aur Kakkhar aur pahārī jangī qaumen sab muttafiq ho kar, Mahmūd kī chār taraf ā parīn. Is liye Mahmūd ne apne lashkar kī chāron taraf khandaq khudwā'ī. Bā-wujūd itnī kasīr fauj aur aise musammam-'azm dushman ke agarchi kuchh thorī sī be-intizāmī hū'ī, magar Mahmūd kī dilerī aur shujā'at men zarā farq na āyā. Chālīs roz tak donon faujen āmne sāmne parī rahīn. Mahmūd ne yih chāhā ki sāmne se hamlah ho; is liye ek barjasta fauj tīr-andāzon kī hamlah karne ke wāste us ne rawāna kī, tā-ki Hindū log us par charh kar ā'en. Magar us kā natījah bar-'aks us kī tawaqqu' ke yih huā, ki Kakkharon ne Mahmūd kī fauj kā ta'āqub nange pair aur nange sar barī tāqat aur zor se kar ke lashkar par charh daure, aur talwāren aur peshqabzen khīnch kar ghore aur sawār qatl karne shurū' kiye; yahān tak ki qarīb 4,000 ke Musalmān māre ga'e. Larā'ī lahzah ba-lahzah barhtī jātī thī. Isī asnā men Mahmūd ko yih bāt ma'lūm hū'ī, ki us kā dushman jis hāthī par sawār thā, us hāthī ke māthe par ek aisā tīr lagā, ki wuh hāthī dar kar ultā pīchhe ko bhāg gayā aur larā'ī ke khauf ke māre maidān men kharā na rahā. Hindū'on ne jo dekhā, ki un kā sipah-sālār maidān-i-jang men nahīn hai, wuh bhī dhīle ho ga'e; ākhir ko titar bitar ho ke bhāge aur maidān Mahmūd ke hāth āyā. Un ke ta'āqub men das hazār muntakhab fauj rawāna kī; aur jis qadr ki Musalmān maqtūl hū'e the, un se dūgne Hindū bhāgte hū'e qatl kiye ga'e. Ba'd is ke Sultān Mahmūd ne phir kabhī Hindū'on ko fauj jam' karne kā mauqa' na diyā. Panjāb tak us ne un kā ta'āqub kiyā; aur yahān ā kar us ko ma'lūm huā, ki wuh aise muntashar aur pareshān-hāl ho ga'e hain, ki jis shahr ko ab main bā-raunaq pā'ūngā, us ko ba-khūbī lūt lūngā. Wuh Nagar Kot ke lūtne ko chalā. Yih ma'bad Hunūd kā Himāla pahār ke nīche wāqi' thā. Hindū is jagah ko ka'ī shu'lon ke zamīn se nikalne ke sabab se buzurg aur pāk samajhte the, aur tamām rūpiya khairāt aur charhāwe waghairah kā is jagah ikatthā kar ke rakhā karte the. Aur is

maqām par is qadr jawāhirāt aur chāndī aur sonā jam' thā ki kisī rāja ke khazāne meṇ na thā; kyauṇki maqām-i-mutabarrak o maḥfūẓ samajh kar har ek rāja kā khazānah wahāṇ jam' rahtā thā. Aur ba-sabab is ke ki Sulṭān Maḥmūd par ṣab rājā'oṇ ne mil kar charhā'ī kī thī, wahāṇ fauj na thī; ṣirf pujārī log nigah-bān us khazānah-'i-beshumār ke the, jinhoṇ ne' Maḥmūd kī shakl dekhte hī iṭā'at qubūl kī, aur darwāze khol diye. Bādshāh ne apne chand umarā ke ham-rāh us mandir meṇ dākhil ho kar khazānah dekhte hī jald qabẓah kar liyā. Sāṭh lākh dīnār-i-ṭilā'ī, aur sāt sau man sone aur chāṇdī kī īṇṭeṇ, aur do sau man sonā khāliṣ, aur do hazār man chāṇdi ghair-khāliṣ, aur bīs man jawāhirāt, jin meṇ motī, mūṇgā, hīrā, la'l mile hū'e the, aur Rāja Bhīm ke waqt ke jam' kiye hū'e the, yih sab māl Sulṭān Maḥmūd ke hāth lag gayā; aur sab daulat le kar Ghaznīṇ ko murāja'at kī. Dūsre baras baṛā jashn kiyā, aur tamām ra'āyā-i-Ghaznīṇ ko Hindustān kī lūṭ kā māl dikhlāyā. Yih jashn, jo ek baṛe wasī' maidān meṇ kiyā thā, tīn roz tak rahā: aur kuchh māl mullā'oṇ aur mustaḥaqqoṇ ko taṣadduq diyā.

Pāṇchwāṇ Ḥamlah.

San 1010 'Īsawī, muṭābiq-i-san 401 Hijrī meṇ wuh phir kisī ẓurūrat ke bā'iṣ Hindustān meṇ āyā; aur Multān ko fatḥ kar ke, us jagah ke Ḥākim Abu-l-Fatḥ Lodī ko qaid kar ke Ghaznīṇ ko le gayā.

Chhaṭhā Ḥamlah.

Sāl-i-doum meṇ Sulṭān Maḥmūd ne shahr Thānesar par, jo Panjāb meṇ wāqi' hai, ḥamlah kiyā, aur us mandir ko, jo Hindū'oṇ ke nazdīk bahut pāk aur muqaddas thā, lūṭ liyā aur shahr ko phūṇk diyā, aur be-shumār Hindū qaid kar ke Ghaznīṇ ko le gayā; aur yih sab kām Hindū'oṇ ke jam' hone aur muqābalah ko taiyār hone se pahle hī kar guẓrā.

Sātwān aur Āṭhwān Ḥamlah.

Tīn baras ke b'ad do daf'ah us ne Kashmīr par ḥamlah kiyā. Bar-waqt bāz-gasht ke fauj rāh bhūl g'aī, aur jāṛe kā mausim ho gayā thā; is liye bahut ādmī talaf ho ga'e, magar kuchh ziyādah nuqṣān nahīn huā.

Nawān Ḥamlah.

Is ḥamle men Sulṭān Maḥmūd Wasṭ-i-Hind kā irādah kar ke Gangā tak gayā. Tārīkh-i-Firishta men likhā hai, ki is daf'ah Maḥmūd ne ek lākh sawār aur bīs hazār* piyāde hamrāh liye; aur jo mulk ki na'e fatḥ kiye the, wahān kī sipāh un mulkon men is wāste na chhoṛī, ki shāyad kuchh fasād na kare, aur ḥikmat-i-'amalī se lūṭ kī ṭama' par un ko bhī sāth le kar Hindustān par chaṛhā'ī kī. San 1017 'Īsawī, muṭābiq-i-san 408 Hijrī men tīn mahīne tak us ne safar kiyā. Sāt daryā pār utar kar aise mulk men āyā jo us ne kabhī na dekhā thā, par apnī wāqifīyat aur 'aql se us ne yih safar kiyā. Peshāwar se chal kar Kashmīr ke qarīb jā kar pahāṛ ke nīche nīche, jahān sab daryā pāyāb hain, guzrā; aur Jamnā pār ho kar Qannauj men ā pahunchā. Un aiyām men Shahr-i-Qannauj baṛī raunaq par thā; aur agarchi qurb o jiwār ke dāru-s-salṭanaton men bahut baṛā na thā, magar daulat men bahut ziyādah thā. Chūnki wahān kā rāja is muhimm se be-khabar thā, apne ta'īn be madad samajh kar ma' apne 'ayāl o aṭfāl ke shahr ke bāhar niklā, aur Sulṭān Maḥmūd ko apne ta'īn sapurd kar diyā. Maḥmūd ne yih ḥāl dekh kar raḥm kiyā, aur ba'd tīn roz ke Shahr-i-Qannauj us ko de diyā, aur kuchh us kā nuqṣān na kiyā. Aur Sulṭān aur Rāja se yih 'ahd ho gayā, ki "Jab ko'ī dushman tum par ḥamlah karegā, to main tumhārī aur tumhāre wārison kī madad karūngā." Ba'd az-ān Maḥmūd Mathrā men āyā, jo ki jā-i-wilādat Kirishn kī mashhūr hai, aur Hindū'on kā baṛā ma'bad hai. Yih shahr Sulṭān ne lūṭā, aur but toṛ ḍāle, aur but-khāne munhadim kar diye, aur 53,000 bāshinde is shahr ke qaid kiye.

Daswān Hamlah.

San 1022 'Īsawī, mutābiq-i-san 413 Hijrī men Sultān Mahmūd ne Rāja Nandā par, jo ek rāja Shahr Kālinjar, Mulk Bundel Khand, kā thā, charhā'ī kī. Wajh us kī yih hū'ī, ki chūnki Rāja Qannauj ne Sultān kī itā'at qubūl kar lī thī, is bāt se Rāja Nandā, Kālinjar kā gaddī-nishīn khafā ho gayā, aur apne qurb o jiwār ke rājā'on ko ham-rāh le kar Qannauj par us ne charhā'ī kī. Chūnki Mahmūd Ghaznawī aur Rāja-'i-Qannauj men nawen hamle men ittifāq ho chukā thā, ki "Jab ko'i tum par charhā'ī karegā, to main madad karūngā," is liye Sultān Mahmūd yih khabar sun kar us kī madad ko āyā. Magar Mahmūd ke pahunchne ke qabl Qannauj kā Rāja mārā gayā thā: phir Kālinjar ke Rāja par charhā'ī kī, magar kuchh achchhā tadāruk us kā na kar sakā.

Gyārhwān Hamlah.

San 1023 'Īsawī, mutābiq-i-san 414 Hijrī men Sultān Mahmūd ne Rāja Jaipāl Doum ke muqābale par charhā'ī kī. Yih rāja, Rāja Anandpāl kā gaddī-nishīn thā; us ne Sultān Mahmūd se baghāwat kī thī. Is hamle se Lāhor Mamālik-i maftūhah-'i-Ghaznīn men dākhil ho gayā, aur usī waqt se Musalmānon kī chhāonī Hindustān men qā'im hū'ī. Is se pahle Ahl-i-Islām kī fauj yahān mustaqill ho kar na rahī thī.

Bārhwān Hamlah.

Sab se pichhlā aur sab se barā hamlah Sultān Mahmūd ne Somnāt par kiyā. Is mandir ko Hindū nihāyat muqaddas jānte the; aur yih Jazīrah-numā-i-Gujrāt ke junūb men ek tīle par wāqi' thā. Māh Sitambar san 1024 'Īsawī men, mutābiq san 415 Hijrī ke, lashkar le kar Sultān Ghaznīn se chalā, aur Māh Aktūbar men Multān ko pahunchā; aur bīs hazār ūnt par zād-i-rāh o khorāk kā asbāb lād kar, us ne ba-rāh-i-registān Somnāt kī taraf kūch kiyā. Asnā-i-rāh men Ajmer ko lūtā, aur sīdhā Somnāt par jā pahunchā. Wahān jā kar us ne dekhā ki yih mandir ek jazīrah-numā men wāqi' hai, aur jo khāk-nāe us ko barr-i-a'zam se milātī hai, wahān par fauj us ke 'ubūr se māni

hai; har ek kone par sipāh-i-jangī muta'aiyan hai. Isī asnā men ek harkāra Hindū'on ne us ke pās bhejā: wuh yih paighām lāyā, ki *"Ab bhī apnī jān bachānī* hai to is be-adabī se bāz ā, nahīn to hamārā deotā tujh ko tabāh kar degā." Mahmūd ne tīr-andāzon ko hukm diyā ki āge barhen, aur tīr barsānā shurū' karen. Chunānchi thorī der men Hunūd kī fauj, jo dīwāron par muhāfiz thī, mārī ga'ī. Yih hāl dekh kar Hindū bahut hī be-hawāss ho ga'e, aur buton ke āge barī girya-'o-zārī se ro kar sijdah karne lage. Par jab Musalmān sīrhī lagā kar us mundir kī dīwār par charhne lage, us waqt Hindū'on ne aisī bahādurī se un kā muqābalah kiyā, ki hamlah-āwarān-i-Islām barā nuqsān uthā kar pas-pā hū'e. Dūsre roz phir hamlah kiyā, magar kuchh fā'idah na huā. Tīsre roz qurb-o-jiwār ke rāja log Somnāt kā mandir bachāne ko ā'e; barī ma'rikah kī larā'ī hū'ī, aur fath kisī kī bhī na ma'lūm hū'ī. Aur Hindū'on kī tā'īd ko Sardār Bairām Deo aur Sardār Dābshalīm, jo ki mashhūr amīr Gujrāt ke the, pahunch ga'e. Us waqt Sultān Mahmūd ne khayāl kiyā ki Hindustān men sirf ab kī hī daf'ah goyā mujhe shikast hū'ī hai; is liye us ne apnī fauj kī harārat-i-mazhabī is tarah afrokhta kiyā, ki zamīn par us ne Khudā ke sāmne sijdah kiyā aur madad kā khwāhān huā, aur apnī fauj ke sardāron ko bulā kar kahā, ki "Ab yā to fath ho ga'ī yā shahādat se sar-farāz hū'e." Tamām fauj yih bāt sun kar jān dene ko taiyār ho ga'ī; aur aisī josh men ā kar larī, ki us ne fath pā'ī. Yih hāl dekh kar wuh sipāh, jo muhāfiz mandir kī thī, māre khauf ke mandir ko khālī kar ke bhāg ga'ī. Sultān Mahmūd mandir men dākhil huā. Us ke andar sone ke but rakhe the; un sab men Somnāt kī mūrat pānch gaz ūnchī thī, do gaz zamīn men garī thī aur tīn gaz ūpar thī. Sultān Mahmūd ne apne hāth se ek tīr mār kar us kī nāk torī, aur hukm dyā ki us but ko tor kar tukre tukre kar dālen. Barahmanon ne jama' ho kar Mahmūd ke rū-ba-rū apne ta'īn zamīn par dāl diyā, aur iltijā kī, ki, "Hamārā deotā na torā jā'e; ham se is ke 'iwaz bahut sā rūpiya bādshāh le le." Magar Mahmūd ne hargiz na mānā: agarchi us kā wazīr mā'il ho gayā thā ki is qadr zar-i-kasīr le liyā jā'e, par Mahmūd ne farmāyā, ki "Qiyāmat ke roz main but-farosh apnā nām rakhwānā nahīn

chāhtā, balki but-shikan apnā nām chāhtā hūn." Kahte hain ki jis waqt wuh but torā gayā, to is qadr jawāhirāt aur motī aur hīre aur la'l us ke peṭ men se nikle, ki jis qadr wuh rūpiya dete the, us se ka'ī ḥiṣṣah qīmat men ziyādah kā māl thā. Yih sab māl le kar jab wuh Ghaznīn ko chalā, to rāh men registān ke darmiyān Multān ke qarīb Jāṭon ne ka'ī ḥamle us par kiye, jis ke sabab se us ne dūsre sāl san 1025 'Īsawī men ek aur ḥamlah kar ke Jāṭon kī khūb gosh-mālī kī, aur goyā unhen nest-o-nābūd kar diyā.

Ba'd az-ān us ne Khurāsān ko maftūḥ kiyā, aur Ghaznīn men jā kar bimār huā, aur 29 Aprail san 1030 'Īsawī men rāhiy-i-mulk-i-baqā huā. Kisī shā'ir ne us kī tārīkh-i-riḥlat yon likhī hai—

Qiṭ'ah'-i-Tārīkh-i-Wafāt-i-Sulṭān Maḥmūd-i-Ghaznawī,

Chal basā is jahān se ākhir,
Ḥaif, Maḥmūd Ghaznawī Sulṭān.
Mujh ko tārīkh kī hū'ī jab fikr,
Dil yih bolā, ki "Shāh-bāz-i-Jinān."

420 Hijrī.

Maḥmūd ke khaṣā'il men mu'arrikhīn kā ikhtilāf hai. Ba'ẓ kahte hain ki wuh lā'iq bādshāh aur barā munṣif o 'ādil aur Khudā-parast apne zamānah kā thā. Ba'ẓ mu'arrikh kahte hain ki wuh barā ẓālim o ḥarīṣ aur luṭerā thā. Ḥāṣil yih hai, ki us kī ṭabī'at kī 'ajīb kaifīyat thī, ki mākhaz-i-auṣāf-i-mutaẓādd thī. Us ke waqt men Mamālik-i-Sharqīyah men Ghaznīn 'ilm o faẓl kā ma'dan ho gayā thā. Us ke 'ahd men yih log bahut bare mashhūr muṣannif hū'e hain: (1) Firdausī, jis ne Shāh Nāma taṣnīf kiyā; (2) 'Unṣurī, jo mashhūr falsafī aur shā'ir hai; (3) Abū Raiḥān, Munajjim, jis ko Baghdād se Māmūn Rashīd ne us ke pās bhej diyā thā, aur wuh us Bādshāh kī rifāqat men rahtā thā.

Sulṭān Mas'ūd.

Sulṭān Maḥmūd Ghaznawī ke ba'd us ke do larke rahe, jo tauam the. Bare beṭe kā nām Sulṭān Muḥammad thā; wuh

raḥm-dil aur khalīq thā, aur us ko bādshāh pyār ziyādah kartā thā. Dūsrā us kā bhā'ī Mas'ūd thā; yih laṛkā misl apne bāp ke ghussah-war aur ulu-l-'azm thā. Chūnki Maḥmūd ne pahle hī se ma'lūm kar liyā thā, ki mere ba'd in donon bhā'iyon men takht ke wāste jhagṛā hogā, is liye us ne apnī ḥayāt men Mā-warā'u-n-Nahr kī ḥukūmat, jis kā dāru-l-khilāfat Jurjān thā, Sulṭān Muḥammad ko de dī thī, aur Mas'ūd ko apne qalamrau kī ḥadd-i-mashriqī par ḥākim kar diyā thā. Sulṭān Maḥmūd kī wafāt ke ba'd Sulṭān Muḥammad, us kā baṛā beṭā, wāris-i-tāj-o-takht huā. Us ke takht par baiṭhte hī Mas'ūd ne us ko likhā, ki "Mujh ko salṭanat kī khwāhish nahīn hai; par mujh ko ṣirf yih ārzū hai ki tīn ṣūbe, jin ko main ne ba-zor-i-shamshīr fatḥ kiyā hai, mere hī qabẓe men rahen, aur mere nām kā khuṭbah un men paṛhā jā'e." Is bāt ko Muḥammad ne manẓūr na kiyā; is liye Mas'ūd ne ek fauj farāham kī, aur Ghaznīn par chaṛhā'ī kar ke fatḥ pā'ī, aur Muḥammad ko pakaṛ kar us kī ānkhen nikalwā ḍālīn. Yih sab ma'rikah usī sāl men huā, jis san men Sulṭān Maḥmūd ne wafāt pā'ī thī, aur Mas'ūd bhī usī sāl takht-nishīn huā. Par jo us ko tawaqqu' thī wuh ẓuhūr men na ā'ī, balki us kī salṭanat roz ba-roz tanazzul pāne lagī. Qaum-i-Saljūq ne pachchhim ke ṣūbon par zor pakṛā, aur wuh log hamesha ḥamlah-āwar rahe, tā-waqte-ki un ko thoṛā sā mulk Ghaznīn se na diyā gayā. San 1033 'Īsawī men Shāh Mas'ūd Hindustān par ḥamlah-āwar huā, aur Kashmīr ko us ne muṭī' kiyā; aur dūsre sāl Qaum-i-Saljūq ko pachchhim kī ṭaraf haṭāne men maṣrūf huā, aur un kī sar-kobī ke wāste Jai Singh ko, jo Hindustānī fauj kā sipah-sālār thā, rawāna kiyā. Is se ẓāhir hai ki Hindū log us waqt men Daryā-i-Aṭak ke pār hone ko burā na jānte the, aur Hindū'on ko Musalmān bādshāh apnī fauj men baṛe 'uhde par naukar rakhte the.

San 1036 'Īsawī men Mas'ūd ne Hindustān par phir ḥamlah kiyā, aur Hānsī ke qil'e ko muḥāṣarah kar ke fatḥ kiyā, aur wahān ke sab mandir ḍhā kar tamām māl ẓabṭ kiyā. Yahān se phirte waqt us ne apne beṭe ko Multān kā ṣūbah-dār muqarrar kiyā. Jis zamāne men ki Mas'ūd Hindustān men thā, us ke dushmanon ne ṭāqat pā kar Mā-warā'u-n-Nahr men baṛī shorish

machā rakhī thī. Is wāsṭe, jab wuh Ghaznīn ko gayā, to 'ain mausim-i-sarmā meṇ un dushmanoṇ kā muqābalah karne ke wāsṭe Mā-warā'u-n-Nahr ko use jānā paṛā, aur wahāṇ laṛā'ī kī, aur ākhir ko shikast khā'ī. Tughral Beg Turkmān ne us kā ta'āqub Ghaznīn tak kiyā : chunānchi Tughral ne Ghaznīn meṇ pahuṇch kar bādshāhī iṣṭabal tārāj kiyā, aur thoṛā sā shahr bhī ghārat kiyā, aur us shahr par qābiẓ ho gayā. Is liye Mas'ūd Shāh ne un Turkmānoṇ ke ḥamalāt se bachne ke wāsṭe ek maqām us ke rahne ko apne mulk meṇ denā qubūl kiyā, jis par wuh Turkmān bhī rāẓī ho ga'e. Magar qābū pā kar phir unhoṇ ne Mas'ūd par ḥamlah shurū' kiyā. Mas'ūd ne apne ta'īṇ un ke muqābale ke lā'iq na pā kar irādah kiyā, ki Hindustān meṇ jā kar fauj jam' kare. Badīṇ-khayāl us ne sab rūpiya aur daulat qil'ah se nikāl kar ūṇṭoṇ par lādī, aur Lāhor kī jānib rawāna huā Is tabāhī ke waqt meṇ apne andhe bhā'ī, musammā Muḥammad ko bhī sāth liyā, jis ko nau baras peshtar us ne khud andhā kar diyā thā. Jab ki Daryā-i-Sindh ke kināre par pahuṇchā, us kī fauj bāghī ho ga'ī, aur tamām māl o daulat, jo ūṇṭoṇ par ladā thā, lūṭnā shurū' kar diyā; aur is khauf se, ki bādshāh ghuṣṣe meṇ ā kar ham ko sazā-i-sakht na de, us ke andhe bhā'ī Muḥammad Shāh ko bādshāh banā liyā. Chunānchi Muḥammad Shāh qaid-khāne se nikal kar takht par baiṭhā, aur Mas'ūd Shāh ko takht se utār kar qaid kiyā. Muḥammad nā-bīnā'ī ke bā'iṣ kār-o-bār-i-salṭanat anjām dene ke qābil na thā ; is liye us ne salṭanat apne laṛke, Aḥmad, ke ḥawāle kī. Aḥmad ne takht par baiṭhte hī Mas'ūd ko zinda gaṛwā diyā. Gharaẓ, ek dīn wuh thā ki Mas'ūd ne apne bhā'ī kī āṇkheṇ nikalwā'ī thīṇ, ab us kī pādāsh meṇ us ko apne bhatīje ke hāthoṇ us se bhī baṛh kar roz-i-bad dekhnā naṣīb huā. Kisī shā'ir ne kyā khūb kahā hai—

Rubā'ī—

Ai yār ! kisī ko tū jo kalpāwegā,
Yih yād rahe, tū bhī na kal pāwegā.
Is dār-i-mukāfat meṇ, sun ai ghāfil,
Bedād karegā āj, kal pāwegā.

Sultān Maudūd Ibn-i-Mas'ūd.

Jab ki Maudūd Ibn-i-Mas'ūd ne, jo ki Sūbah-dār-i-Balkh thā, apne bāp ke qatl hone kī khabar sunī, fauran Ghaznīn ko kūch kar ke āyā; aur wahān ke logon ne us ko san 1040 'Īsawī men takht par biṭhā diyā. Ba-maqām Laghūmān Muḥammad aur Aḥmad se muqābalah huā, jahān ki un donon ne shikast pā'ī, aur Maudūd ke hāth se māre ga'e. Ab ṣirf ek dushman, us kā bhā'ī, rah gayā thā, jo ki talwār ke zor se da'wā bādshāh banne kā rakhtā thā. Us se bhī larā aur fatḥ pā'ī, āur us kā bhā'ī chand roz ke ba'd apnī khwāb-gāh se marā huā niklā. In khāngī jhagron aur pachchhim men Turkmānon kī sar-kashī se Hindū'on ke dil men phir ulu-l-'azmī paidā hū'ī. Chunānchi Dihlī ke Rāja ne barī fauj jam' kī; Thānesar aur Hāns aur Nagar Koṭ aur ka'ī shahr aur apne qabẓe men kar liye. Mandir do bāra ta'mīr kar liye; aur Musalmānon ne jo mūraten tor ḍālī thīn, un ke 'iwaẓ aur mūraten rakhī ga'īn, aur isī ṭaraḥ un buton kī pūjā phir jārī hū'ī: hazāron ādmī pūjā ke wāsṭe jam' hū'e; rājā'on ne nazren charhā'īn; aur mandiron men phir usī qadr daulat jam' ho ga'ī, jitnī ki Musalmānon kī lūṭ se pahle rahā kartī thī. Aur is qadr himmat Hindū'on kī barhī, ki Lāhor ko, jo dāru-l-khilāfat Musalmānon kā thā, gher liyā. Agarchi Musalmānon ne nikal kar Hindū'on ko bhagā diyā, magar wuh mulk, jo Hindū'on ne le liye the, Sulṭān Maudūd ke 'ahd men unhīn ke qabẓe men rahe. Sulṭān Maudūd kī salṭanat nau baras tak rahī, aur san 1049 Īsawī men khatm hū'ī. Maudūd ke marne ke ba'd nau baras ke 'arṣe men chār bādshāh mutawātir san 1058 Īsawī tak takht-i-Ghaznīn par julūs-farmā hū'e, jin kā ẕikr karnā taṭwīl-i-lā-ṭā'il hai.

Sultān Ibrāhīm.

San 1058 Īsawī men Sulṭān Ibrāhīm takht-i-Ghaznīn par mutamakkin huā. Kahte hain ki wuh barā parhezgār aur ṣāḥib-i-'ilm aur mutasharri' bādshāh thā. Us ne ka'ī Qurān Sharīf kāmil apne hāth se likhe, aur Makkah-o-Madīnah men rakhwā'e. Turkmānon ne us ke 'ahd men bhī sakht ḥamle kiye; par us ne wuh

tamām mulk, jo ki Turkmānoṇ ne fatḥ kiye the, is sharṭ par 'ala-d-dawām ke wāsṭe unheṇ likh diye, ki wuh log āyinda ko dast-darāzī na kareṇ. Chunānchi unhoṇ ne yih sharṭ mān lī, aur us par qā'im rahe. Is ṭaraḥ par us ne maghribī dushmanoṇ se rihā'ī pā kar Hindū'oṇ ke 'azm ke rokne ke wāsṭe pūrab ko fauj-kashī karne kī taiyārī kī. Kahte haiṇ ki wuh Hindustāṇ meṇ itnī dūr tak gayā, ki us waqt tak us ke buzurgoṇ meṇ se ko'ī bādshāh na gayā thā; aur ek lākh Hindū qaid kar ke Ghaznīṇ ko le gayā. Chālīs baras tak is bādshāh ne salṭanat kī, aur san 1058 'Īsawī meṇ us kī salṭanat khatm hū'ī.

Sulṭān Mas'ūd Ibn-i-Ibrāhīm.

Ibrāhīm ke ba'd us kā beṭā, Mas'ūd, jo bahut raḥm-dil aur nek sīrat thā, bādshāh huā. Us ke aiyām-i-salṭanat meṇ baṛā amn aur chain rahā: na to ko'ī khāngī jhagṛā huā, aur na ko'ī ḥamlah bāhar se huā. Solah baras salṭanat kar ke wuh is dār-i-na-pāedār se sidhārā.

Sulṭān Arsalāṇ.

Mas'ūd ke ba'd us kā beṭā, Arsalāṇ, takht par baiṭhā, jis ne bādshāh hote hī apne bhā'iyoṇ ko qaid karnā shurū' kiyā. Magar Bahrām apne māmūṇ, Sanjar Turkmān, ke pās bhāg gayā aur us kī ḥimāyat chāhī. Us ne us kī madad kī: chunānchi Turkmānoṇ kī ek fauj Ghaznīṇ par chaṛh ā'ī, aur wahāṇ pahuṇch kar Arsalāṇ ko nikāl diyā. Magar Arsalāṇ phir ā kar laṛā, aur phir us ne takht le liyā. Ākhir-kār chār baras salṭanat kar ke maqtūl huā.

Sulṭān Bahrām.

Bahrām ab be-tanāzu' wāris-i-tāj ṭhahrā. Us ne baṛī dānā'ī aur dirāyat se salṭanat kī, aur ahl-i-'ilm kī us ne bahut qadr kī. Paiṇtīs baras tak us ne bādshāhat kī, aur ākhir-i-aiyām-i-salṭanat meṇ Khāndān-i-Ghorī ke jhagṛoṇ meṇ giriftār huā, jis khāndān ne thoṛī muddat ke ba'd Khāndān-i-Ghaznīṇ kā chirāgh bujhā kar apnī bādshāhat ko farogh diyā.

BĀB-I-SOUM—SALṬANAT-I-KHĀNDĀN-I-GHOR.

(*Ibtidā-i-san 1186 'Īsawī se san 1206 'Īsawī tak.*)

MUḤAMMAD QUTUBU-D-DĪN GHORĪ.

Ghor ek maqām kā nām hai, jo Qandahār se sāt āṭh mīl ke fāṣile par wāqi' hai. Wahān ke ek sardār, A'azzu-d-Dīn Ḥusain, ne Sulṭān Mas'ūd Shāh Ibn-i-Maḥmūd Ghaznawī ke darbār men baṛā i'zāz aur rusūkh ḥāṣil kiyā thā. Yahān tak us kā pāya baland huā, ki Sulṭān Mas'ūd ne apnī laṛkī kī shādī us ke sāth kar dī, aur 'ilāqah-'i-Ghor kī ḥukūmat us ke nām-zad kī. Us se sāt laṛke paidā hū'e: unhen Sab'ah Saiyārah kā khiṭāb diyā. Un men se ek kā nām Quṭubu-d-Dīn thā; us kī shādī Sulṭān Bahrām kī beṭī se hū'ī. Magar ba-sabab ka'ī khaṭā'on ke Sulṭān Bahrām ne apne dāmād, ya'nī Quṭubu-d-Dīn, ko qatl karwā ḍālā.

SAIFU-D-DĪN.

Saifu-d-Dīn, us kā bhā'ī, us ke khūn kā badlā lene chalā; aur us ne Bahrām ko nikāl kar Ghaznīn par qabẓah kar liyā. Magar ra'āyā us se rāẓī na rah sakī; ra'īyat chāhtī thī ki Bahrām hī bādshāh ho. Yih ḥāl dekh kar Bahrām yakāyak Ghaznīn men āyā aur Saifu-d-Dīn ko giriftār kar ke us kā munh kālā kar ke tamām shahr men tashhīr kiyā, aur phir us kā sar kāṭ ḍālā.

'ALĀ'U-D-DĪN.

Saifu-d-Dīn ke bhā'ī, 'Alā'u-d-Dīn, ne yih ḥāl sun kar ek baṛī fauj taiyār kī, aur apne bhā'ī ke khūn kā 'iwaẓ lene ko Ghaznīn par chaṛhā'ī kī; aur baṛī bhārī laṛā'ī hū'ī. Bahrām ne shikast pā'ī, aur Hindustān kī ṭaraf bhāgā, aur wahān bahut maṣā'ib uṭhā kar san 1152 'Īsawī men jān-ba-Ḥaqq-taslīm huā.

Is ṭarah par Khāndān-i-Ghaznīn kī ḥukūmat Daryā-i-Sindh ke mamālik-i-Maghribīyah se khārij hū'ī. 'Alā'u-d-Dīn Ghaznīn ko tārāj kar ke apne Dāru-s-Salṭanat ko ba-maqām-i-Firoz Koh phir gayā. Sulṭān Sanjar Turkmān ne phir Ghaznīn par chaṛhā'ī kī:

'Alā'u-d-Dīn se muqābalah kiyā, aur us ko shikast dī. Magar Khurāsān ke fasād kī khabar sun wuh use faro karne ke wāsṭe us ṭaraf jāne ko majbūr huā, aur yahāṇ 'Alā'u-d-Dīn ko takht Ghaznīṇ kā de gayā. San 1156 'Isawī meṇ 'Alā'u-d-Dīn ne intiqāl kiyā: us ke ba'd us kā larkā bādshāh huā, lekin usī sāl meṇ use ek amīr ne mār ḍālā. Ba'd us ke us kā chachā-zād bhā'ī takht-i-Ghaznīṇ par qābiẓ huā; aur Shahābu-d-Dīn, ma'rūf ba Muḥammad Ghorī, apne ḥaqīqī bhā'ī, ko ba-ṭaur apne nā'ib ke muqarrar kiyā. Muḥammad Ghorī agarchi har ek mulk par fatḥ-yāb o manṣūr o muẓaffar rahā, aur ḥaqīqat meṇ istiḥkām aur raunaq ḥukūmat-i-Ghor kī faqaṭ isī shakhṣ kī wajh se hū'ī, magar untīs baras tak tā dam-i-zīst apne bhā'ī se us ne sar-tābī na kī aur usī kā tābi'-dār banā rahā.

Khusrau Shāh.

Bahrām kā beṭā, Khusrau, Lāhor meṇ āyā, aur us shahr ko us ne apnā dāru-l-khilāfat banāyā. Sulṭān Maḥmūd Ghaznawī marḥūm ke mulkoṇ meṇ se us kī aulād ke pās ṣirf Hindustān ke ṣūboṇ meṇ se Lāhor hī bāqī rah gayā. Khusrau sāt baras tak salṭanat kar ke mar gayā.

Khusrau Mnlik.

Us ke ba'd us kā beṭā, Khusrau Malik, takht-i-Lāhor par baiṭhā; aur us ne Hindustān ke tamām un ṣūboṇ par qabẓah kiyā, jo kisī zamāne meṇ us ke buzurgoṇ ke qabẓe meṇ ā ga'e the. Magar san 1180 'Isawī meṇ Sulṭān Muḥammad Ghorī ne ba'd tasalluṭ Ghaznīṇ ke Hindustān par charhā'ī kī, aur Lāhor kā muḥāṣarah kiyā, magar fatḥ na kar sakā, aur ba-majbūrī Khusrau Malik se ṣulḥ kar lī. Chār baras ke ba'd yih 'ahd ṭūṭ gayā; aur Muḥammad Ghorī ne dūsrī bār Lāhor ko gherā, lekin is daf'ah bhī māyūs rahā. Thoṛe 'arṣe ke ba'd is ne tīsrā ḥamlah kiyā, aur fatḥ pā'ī. Magar yih fatḥ baṛe fareb se ḥāṣil hū'ī; kyauṇki pahle us ne Khusrau Malik ke pās ṣulḥ kā paighām bhejā, aur apnī rāstī jitāne ke wāsṭe Khusrau ke beṭe ko, jis ko us ne ba-ṭarīq yarghamāl, ya'nī ol ke, ṣulḥ hone par liyā thā, us ke pās bhej diyā. Wuh sin-rasīda Bādshāh apne beṭe se milne ko shahr se bāhar

chalā; aur Muḥammad Ghorī ne bīs hazār sawār le kar daf'atan Khusrau Malik ke maḥall ko gher liyā. Khusrau Malik ne bachne kī ko'ī ṣūrat na dekh kar apne dushman se iltijā kī. Muḥammad Ghorī ne yih suwāl kiyā, ki "Lahor mere ḥawālah kar do." Khusrau ne jald shahr khālī kar diyā. Is ṭaraḥ par san 1186 'Īsawī men saltanat Khāndān-i-Ghaznīn kī Hindustān se bhī bil-kull ma'dūm ho ga'ī.

SULṬĀN MUḤAMMAD GHORĪ.

Sulṭān Muḥammad Ghorī ke ẕikr ke qabl yih bayān karnā bhī ẓarūr hai, ki Sulṭān Maḥmūd Ghaznawī ke waqt se le kar ab tak ko'ī bādshāh takht-i-Dihlī par jam kar na baiṭhā thā, balki ṣirf Multān aur Lāhor Ghaznawīyon ke taṣarruf men rahā kiye. Jab kabhī fauj-i-shāhī āge baṛh ātī thī, Hindū log rūpiya de kar ṭāl diyā karte the, aur Hindū Rāja ba-dastūr apnī apnī rāj-dhānī men birājā karte the. Aur jis qadr Khāndān-i-Ghaznīn kī ṭāqat kam hotī jātī thī, Hindū rājā'on kī qūwat baṛhtī jātī thī. Magar ab ek aisā balā kā jhonkā āyā, ki Hindustānī rājā'on ko un ke takhton se uṛā le gayā, aur Musalmān bādshāh takht-i-Dihlī par musallaṭ hū'e. San 1191 'Īsawī men, jab ki Muḥammad Ghorī ne Shahr Bhaṭinḍā ko fatḥ kar ke apne mulk-i-maurūṣī ko murāja'at kī, Rāja Pirthī Rāj, Dihlī ke Rāja, ne tamām apnī fauj aur madad-gār, jo qarīb do lākh ādmī ke the, jam' kar ke Shahr Bhaṭinḍā ke chhoṛāne ke wāsṭe kūch kiyā. Muḥammad Ghorī ne jab yih khabar pā'ī, wuh us shahr ko bachāne chalā. Ba-maqām-i-Tirāoṛī, jo Thānesar se chaudah mīl ke fāṣile par wāqi' hai, donon men muqābalah huā; laṛā'ī hone lagī. Muḥammad Ghorī ne bahut shujā'at ẓāhir kī, par ākhir ko us kī fauj bhāg niklī. Lāchār, 'ājiz ho kar Ghor men āyā; aur sab sar-dāron ko, jin kī nāmardī se wuh laṛā'ī hārā thā, sazā-i-sakht dī, aur barkhāst kar diyā. Bhaṭinḍā Hindū'on ne phir le liyā.

Is fatḥ ke sabab se Rāja Pirthī Rāj ko baṛā fakhr ḥāṣil huā; magar phir us ne apne ta'īn aisā kāhil banāyā, ki rāt din 'auraton men paṛā rahtā aur 'aish kiyā kartā thā. Aur Muḥammad Ghorī ko aisī sharmindagī ḥāṣil hū'ī, ki ab us ko rāt din yihī fikr thī,

ki "Kisī ṭarah Hindustān men jā ke fatḥ ḥāṣil karūn." Chunānchi khwāb o khur us par ḥarām ho gayā. Ākhir ko bīs hazār sawār Tātārī muntakhab le kar Daryā-i-Sindh ke pāru trā. Awwal us ne Pirthī Rāj ko kahlā bhejā, ki "Mazhab-i-Islām qubūl kar, nahīn to inkār kā anjām achchhā na hogā." Pirthī Rāj to 'aish men mashghūl thā; us ne ghurūr se yih jawāb diyā, ki "Apnā bhalā chāhtā hai to phir jā." Dihlī ke Rāja ke ham-rāh ḍeṛh sau sardār jam' the, aur tīn lākh sawār aur piyāde se bhī ziyādah the, aur tīn hazār hāthī. Yih fauj-i-'aẓīm Muḥammad Ghorī ke muqābale par ā'ī. Donon lashkaron ke darmiyān Ghāgrā daryā ḥā'il thā: ek ṭaraf Rāja Pirthī Rāj paṛā thā, aur ek ṭaraf Musalmānon kā lashkar. Muḥammad Ghorī ne jab wuh ghurūr-āmez jawāb sunā, to kahlā bhejā, ki "Main apne bhā'ī kā tābi'-dār hūn; un se daryāft karūngā." Hindū'on ne yih jawāb sun kar jānā ki ḍar gayā; rāt ko sab 'aish o 'ishrat men be-andesha maṣrūf hū'e. Muḥammad Ghorī ne un ko ghāfil pā kar rāton rāt daryā pār utar ke 'ala-ṣ-ṣabāḥ un par ḥamlah kiyā. Do pahar din chaṛhe tak khūb laṛā'ī hū'ī; Hindū shikast khā kar bhāge. Chittor kā Rāja Rājpūton ko le kar khūb laṛā, aur usī laṛā'ī men mārā gayā. Pirthī Rāj ko Musalmānon ne pakaṛ liyā, aur bahut daulat Musalmānon ke hāth ā'ī. Is shikast kī khabar sun kar baṛe shahron ke rāja Musalmānon ke tābi'dār ho ga'e. Muḥammad Ghorī ne Chittor par lashkar-kashī kar ke us ko fatḥ kiyā, aur wahān ke hazārhā bāshindon ko mār ḍālā. Ba'd az-ān Dihlī par āyā: Rāja Pirthī Rāj ke beṭe ne, jo bajāe apne bāp ke takht par baiṭh gayā thā, fauran tābi'-dārī ikhtiyār kī: is sabab se Shahr-i-Dihlī lūṭ se bach gayā. Muḥammad Ghorī ne Quṭubu-d-Dīn Aibak ko, jo us kā baṛā pyārā ghulām thā, shā'ista fauj de kar Dihlī ke muttaṣil chhoṛ kar Ghaznīn ko murāja'at kī. Quṭubu-d-Dīn ne, jo miṣl Muḥammad Ghorī ke ulu-l-'azm aur ẕī-liyāqat thā, jald tar Mīraṭh ko fatḥ kar ke Dihlī ko apne qabẓe men lā kar us ko apnā dāru-s-salṭanat banāyā. Usī din se Hindū'on kī salṭanat nest-o-nābūd hū'ī. Muḥammad Ghorī thoṛe 'arṣe ke ba'd phir Ghaznīn se phir kar āyā aur na'ī fauj bhartī kar ke wahān se lāyā, aur Rāja Jai Chand Wāliy-i-Qannauj, par chaṛhā'ī kī. Qannauj kā Rāja Quṭubu-d-

Dīn ke tīr se mārā gayā, aur bahut Hindū maqtūl hū'e. Sāt sau hāthiyoṇ meṇ se, jo Musalmānoṇ ke muqabāle meṇ ā'e the, nawwe hāthī Musalmānoṇ ke hāth ā'e: ek un meṇ supaid hāthī thā. Ba'd-az-āṇ Banāras ko gayā, aur ek hazār mandir mismār kiye, aur phir Ghaznīṇ ko murāja'at kī. Dūsre sāl Gujrāt par Quṭubu-d-Dīn ne ḥamlah kiyā; aur sab māl o daulat le kar us ko musakhkhar kiyā. Thoṛe 'arṣe ke b'ad Muḥammad Ghorī ne apne bhā'ī ke marne kī khabar sunī, is liye wuh Ghaznīṇ ko gayā; chunānchi ḥasb-i-dastūr Muḥammad Ghorī ke sar par tāj-i-shāhī rakhā gayā. Ek daf'ah phir wuh Hindustān meṇ āyā; aur Dihlī se lūṭ le kar Ghaznīṇ ko jātā thā ki qarīb Lāhor ke Khakkaroṇ ke hāth se is ṭaur par mārā gayā, ki rāt ko chand ādmī khanjar le kar us ke ghar ke andar ghus ga'e aur use sotā huā pā kar 2-Sha'bān, san 602 Hijrī, muṭābiq-i-san 1206 'Īsawī ko khanjaroṇ se mār ḍālā. Quṭubu-d-Dīn bhī us waqt ham-rāh thā. Isī shakhṣ ke bā'iṣ Khāndān-i-Ghorī kī taraqqī hū'ī thī, aur isī par us khāndān kā khātimah ho gayā. Is ne sab 9 ḥamle Hindustān par miṣl Maḥmūd Ghaznawī ke kiye. Muḥammad Ghorī ne battīs baras salṭanat kī; az-āṇ-jumlah untīs baras tak apne bhā'ī kī niyābat meṇ rahā, aur tīn baras tak mustaqill bādshāh rahā. Isī Bādshāh kī salṭanat meṇ Changez Khāṇ ne salṭanat-i-Mughaliyah kī bunyād qā'im kī thī, jis kī wus'at Baḥīrah'-i-Khaẓrā' se Chīn aur Saibīriyā tak thī.

BĀB-I-CHAHĀRUM—SALṬANAT-I-GHULĀMĀṆ.

(*San 1206 'Īsawī se san 1288 'Īsawī tak.*)

(1) Quṭubu-d-Dīn; (2) Altamsh; (3) Raẓīyah Begam; (4) Naṣīru-d-Dīn Maḥmūd; (5) Ghiyāṣu-d-Dīn Balban; (6) Kaiqubād.

QUṬUBU-D-DĪN AIBAK.

Salṭanat-i-Ghulāmāṇ meṇ awwal bādshāh Ahl-i-Islām kā Hindustān meṇ Quṭubu-d-Dīn Aibak huā hai; yih shakhṣ Sulṭān Muḥammad Ghorī kā ghulām thā. Jis waqt ki Muḥammad Ghorī ne intiqāl kiyā, to chūṇki wuh be-aulād thā, is liye us kī

jagah bādshāh hone kā jhagṛā huā. Quṭubu-d-Dīn, Ḥākim-i-Dihlī, us kī salṭanat meṇ ba-nisbat aur ḥukkām ke ziyādah ṭāqat-war thā. Is liye Muḥammad Ghorī ke ba'd us kī salṭanat kā intiẓām is ṭaur par huā, ki Maḥmūd Shāh ne, jo Muḥammad Ghorī kā bhatījā thā, Mulk-i-Ghor ko apne qabẓe meṇ kar liyā; aur Alẓar Ṣubah-dār ne Kābul aur Qandahār par qabẓah kiyā; aur Quṭubu-d-Dīn ne Hindustān kī Salṭanāt kā da'wā kiyā. Lekin Alẓar ne Quṭubu-d-Dīn se muqābalah kar ke shikast pā'ī; aur Quṭubu-d-Dīn ne Ghaznīṇ meṇ jā kar tāj-i-shāhī ḥāṣil kiyā. Magar mustaqill bādshāh hone ke ba'd Quṭubu-d-Dīn ne 'aiyāshī aur ārām ikhtiyār kiyā; is wāsṭe Alẓar ne us ko sust pā kar Ghaznīṇ kī salṭanat us se chhīn lī, aur Hindustān kī ṭaraf us ko bhagā diyā. Us ne Hindustān meṇ pahuṇch ke chār baras tak bādshāhat kī, aur san 1210 'Īsawī meṇ mar gayā. Is Bādshāh ko mu'arrikhoṇ ne 'ādil aur bahādur aur la'iq aur faiyāẓ likhā hai.

SHAMSU-D-DĪN-ALTAMSH.

Quṭubu-d-Dīn kī wafāt ke ba'd Ārām, Ibn-i-Quṭubu-d-Dīn, takht par baiṭhā. Magar chūṇki abhī tak us ke bāp ne apnī salṭanat aisī mustaḥkam na kī thī, ki us kā beṭā, Ārām, be khaṭke ḥukūmat kar saktā, is liye ek baras ke 'arṣah meṇ Shamsu-d-Dīn Altamsh ne Ārām ko qābil na pā ke takht se utār diyā. Altamsh agarchi 'ālī khāndān se thā, par bachpan meṇ wuh Quṭubu-d-Dīn ke hāth farokht kiyā gayā thā. Bādshāh ne us ko honhār dekh kar tarbiyat kiyā, aur apnī beṭī se us kī shādī kar ke baṛe rutbe par us ko jald pahuṇchā diyā. San 1211 'Īsawī meṇ wuh bādshāh huā, aur us ne pachchīs baras tak salṭanat kī. Altamsh ke julūs ke dasweṇ baras Jalālu-d-Dīn, Shāh-i-Khwārazm, Hindustān meṇ āyā: Altamsh kī fauj ne us se muqābalah kiyā. Altamsh akṣar un Musalmān ṣūbah-dāroṇ ke zēr karne meṇ maṣrūf rahtā thā, jo irādah khud-sar hone kā rakhte the: aur chūṇki Bangāla kā ṣūbah-dār aisā khud-sar ho gayā thā, ki muddat se us ne khirāj na diyā thā, is liye Altamsh ne wahāṇ khud chaṛhā'ī kī, aur apne beṭe, Naṣīru-d-Dīn, ko wahāṇ kā ṣūbah-dār banā kar āyā. Us bādshāh ne Hindū'oṇ par ka'ī daf'ah fauj-kashī kar ke un ko

mutī' kiyā. Ek baras ke muḥāṣarah meṇ Gwālyār us ne fatḥ kiyā; aur phir Mālwa kī ṭaraf gayā aur Ujain fatḥ kiyā. Wahāṇ jā kar Mandir Mahā-Kāl ko, jo bārah sau baras peshtar kā banāyā huā Bikarmājīt kā thā, toṛā aur ghārat kiyā. Bikarmājīt kī mūrat ma' Debī kī mūrat ke Dihlī meṇ lāyā, aur Jāmi' Masjid ke darwāze par donoṇ mūrateṇ rakhwā kar toṛwā ḍālīṇ. Faqaṭ isī bādshāh ne Eldīkáz, Shāh-i-Ghaznīṇ ko shikast dī, aur us ko qaid kar liyā; aur apnī salṭanat ko bahut dūr tak phailāyā. Ṣūbah-'i-Bangāl, Ṣūbah-'i-Bihār, Gwālyār, Mālwa, yih sab ṣūbe fatḥ kiye. Gharaẓ ki yih bādshāh 'aql-mand aur nēk-nīyat thā. Is bādshāh ne san 1211 'Īsawī se le kar san 1236 'Īsawī tak ḥukūmat kī.

Raẓīyah Begam.

Altamsh ke ba'd us kā beṭā, Ruknu-d-Dīn Fīroz, takht par baiṭhā; magar 'aiyāshī aur ḥarām-kārī ke sabab se chha mahīne ke ba'd umarā ne us ko takht se utār diyā, aur bādshāh-zādī, Raẓīyah Begam, us kī bahan ko takht par biṭhāyā. Yih awwal bādshāh-zādī Musalmānoṇ meṇ hai, jis ne takht par baiṭh kar ḥukūmat kī hai. Yih 'aurat bahut ẕī-liyāqat aur baṛī 'aqlmand thī; apne bāp ke waqt meṇ bhī kār-o-bār-i-mulk meṇ maṣrūf rahā kartī thī; is ko ḥukūmat kā ṭaur khūb ātā thā. Magar chūṇki ek Habshī ghulām par 'āshiq ho kar us par baṛī mihrbānī karne lagī thī, is liye umarā us se nārāẓ hū'e, aur sab ne mashwarah kar ke us ko takht se utārne ke liye fauj jam' kī. Ākhir ko Raẓīyah Begam pakṛī ga'ī, aur Bhaṭinḍe ke qil'ah meṇ qaid kī ga'ī. Phir wahāṇ bhī us ne Qi'lah-'i-Bhaṭinḍā ke ḥākim se muwāfaqat kar ke us ke sāth shādī kar lī; aur usī ke zer-i-ḥukm fauj jam' kar ke takht ke wāsṭe do laṛā'īyaṇ sakht laṛī, magar kām-yāb na hū'ī; balki dūsrī laṛā'ī meṇ ma' apne shauhar ke dushmanoṇ ke hāth-ā'ī, aur unhoṇ ne us ko qatl kiyā. Kull tīn baras chha mahīne, san 1236 'Īsawī se san 1239 'Īsawī tak, is bādshāh-zādī ne salṭanat kī. Is bādshāh-zādī ke māre jāne ke ba'd us ke bhā'ī, Mu'izzu-d-Dīn Bahrām, aur 'Alā'u-d-Dīn Mas'ūd, khalaf-i-Rukn-u-d-Dīn ne, jo us ke ba'd bādshāh hu'e, kull chha baras tak

salṭanat kī, ya'nī san 1239 'Īsawī se san 1246 'Īsawī tak. Un ke ba'd Naṣīru-d-Dīn Maḥmūd Ibn-i-Altamsh ne Dihlī ke takht par julūs kiyā.

NAṢĪRU-D-DĪN MAḤMŪD IBN-I-ALTAMSH.

Yih shakhṣ san 1246 'Īsawī meṉ Dihlī kā bādshāh huā; yih pahle ṣūbah-dār-i-Pangāla thā. Chūṉki us kī sautelī māṉ ne bachpan se us ko baṛī taklīf meṉ rakhā thā, ḥattā ki ek qaid-khāne meṉ ḍāl diyā thā, jahāṉ wuh apne hāth se likh kar ṣirf us kī mazdūrī par guzārā kiyā kartā thā; is sabab se us ke mizāj meṉ bahut mulāyamat ā ga'ī thī. Jab wuh takht-nishīṉ huā, to us ne ahl-i-'ilm aur shu'arā aur fuẓalā kī baṛī qadr kī, aur apne bahno'ī Balban ko wazīr banāyā. Balban baṛā dānā aur 'aqlmand shakhṣ thā; us ne salṭanat kā intiẓām 'umdah ṭaraḥ par kiyā, aur jo rāja khud-sar ho ga'e the, sab ko us ne dabāyā. Magar chūṉki Mughloṉ ne Ghaznīṉ aur Qandahār aur Kābul aur Balkh aur Hirāt meṉ zor pakṛā thā, aur un kā khauf bahut lagā rahtā thā, is liye Sher Khāṉ, birādar-zāda-'i-Balban, wazīr muqarrar kiyā gayā. Is shakhṣ ne Panjāb aur Multān ko Mughloṉ se bachā liyā; balki tarbiyat-yāfta aur bahādur sawār bhartī kar ke Ghaznīṉ se Mughloṉ ko nikāl diyā, aur Ghaznīṉ ko salṭanat-i-Dihlī meṉ shāmil kar liyā. Is Bādshāh ke waqt meṉ, san 1258 'Īsawī meṉ, Halākū Shāh, Changez Khāṉ ke pote, kī ṭaraf se ek elchī Dihlī meṉ āyā thā; lekin yā to is kī salṭanat kī shaukat aur 'aẓmat ne Mughloṉ ke diloṉ meṉ kuchh ru'b paidā kar diyā, yā yih ki unhoṉ ne kuchh mauqa' ḥamlah karne kā na pāyā hogā: gharaẓ us waqt wuh Dihlī par ḥamlah karne se bāz rahe. Bīs baras tak us ne nihāyat 'adl o inṣāf se salṭanat kī, aur ra'āyā ko bahut khush rakhā; us ke 'ahd meṉ kisī ne kisī par ta'addī na kī. Yih bādshāh baṛā khush-naṣīb thā; jo laṛā'ī laṛā, us meṉ us ne fatḥ pā'ī; par jis qadr us ke darbār meṉ tajammul-i-shāhāna thā, usī qadr us kā khalwat-kada takalluf se khālī thā. Khānā be āb o namak khātā thā; aur bā-wujūd bādshāh hone ke kitābat par guzrāṉ kartā thā. Is bādshāh kī ṣirf ek bīwī thī; dūsrī 'aurat us ne hargiz na kī. Tamām umūr khāna-dārī ke wuh bīwī inṣirām kartī thī. Ek roz us ne 'arẓ kī, ki "Ai Shāh-i-wālā-jāh, maiṉ khānā pakāne se tang ā'ī

hān, aur merī ungliyon men phaphole paṛ ga'e hain: agar ek kanīz wāsṭe khānā pakāne ke 'ināyat ho, to 'ain karam hai." Bādshāh yih bāt sun kar ranjīda huā, aur bolā, ki "Yih mulk Khudā-i-Ta'ālā kī wadī'at hai, 'aish o 'ishrat ke wāsṭe nahīn hai: agar is men taṣarruf-i-bejā karūn, to Qiyāmat ke din Khudā ko kyā jawāb dūngā? Tum ko chāhiye ki ba-dastūr apne kār-o-bār men maṣrūf raho." Naql hai ki ek roz ek amīr is bādshāh kī mulāzamat ko āyā, aur is ke hāth ke likhe hū'e Qurān ko dekhne lagā. Us men ek lafẓ, *fī*. mukarrar likhā hūā thā; use dekh kar bādshāh kī ṭaraf ishārah kiyā, ki "Yih ghalaṭ hai." Bādshāh ne usī waqt ek ḥalqah siyāhī kā us ke gird khīnch diyā; ḥāl-ān-ki wuh lafẓ ghalaṭ na thā. Jab wuh amīr rukhṣat ho kar chalā gayā, us dā'ire ko wahān se chhīl ḍālā. Kisī amīr-i-gustākh ne 'arẓ kī, ki "Ḥuẓūr ne pahle is ke gird ḥalqah khīnchā, aur ab chhīl ḍālā. Is kā kyā bā'iṣ hai?" Bādshāh ne jawāb diyā, ki "Main jāntā thā ki ḥaqīqat men yih lafẓ ṣaḥīḥ hai; lekin us ke rū-ba-rū jo aisā na kartā, to wuh ranjīda-khāṭir hotā." Is bādshāh ne san 1266 'Īsawī men ek muddat salṭanat kar ke kisī 'ārize se wafāt pā'ī; aur is ḥādiṣah-'i-'aẓīm se sab naukar aur arākīn-i-salṭanat nihāyat maghmūm hū'e. Is bādshāh kī nekiyān aur bhalā'iyān Hindustān men yādgār hain.

Ghiyāṣu-d-Dīn Balban.

Shāh Naṣīru-d-Dīn Maḥmūd ke intiqāl ke ba'd us kā wazīr, Balban, bādshāh huā, jis kī munṣifī aur dānā'ī kī shuhrat ne Īrān aur Tātār ke bādshāhon ke dilon men bhī ārzū-i-wifāq paidā kī. Magar yih ilzām mu'arrikhon kā is par hai, ki bā-wujūd is fahm o kayāsat ke is ne apne bhatīje, Sher Khān Bahādur ko, jo riyāsat kā baṛā rukn thā, kisī tadbīr se marwā ḍālā. Is bādshāh ne sab ru'asā aur sardāron ke mizāj se jald āgāhī paidā kar ke, jin ko chālāk aur musta'idd pāyā, unhīn ko baṛe baṛe 'uhde diye. Aur us ne yih qā'idah muqarrar kiyā thā ki baṛā 'uhdah kisī Hindū ko na detā thā. Us waqt men salṭanat-i-Dihlī kī baṛī 'izzat aur shaukat thī, aur baṛe baṛe fāẓil is jagah jam' the. Jis qadr ki Ghiyāṣu-d-Dīn Balban kī sawārī men shān o shaukat hotī thī

sābiq meṇ kisī bādshāh kī sawārī is ṭaur se na nikaltī thī; aur na aisī kasrat aur 'azmat se makānāt ta'mīr hote the, jaise is kī 'amal-dārī meṇ hū'e. Aur ta'mīl-i-ā'īn meṇ wuh bahut iḥtiyāṭ rakhtā thā, aur apne ḥukkām-i-mā-taḥt kī ta'mīl-i-qānūn* kā nigarāṇ rahtā thā.

San 1279 'Īsāwī meṇ Tughral Khāṇ ne, jis ko Bangāla kī ḥukūmat sapurd kī ga'ī thī, sar-kashī kī. Bādshāh ne us par do bār fauj bhejī, magar donoṇ daf'ah shikast khā'ī. Ākhir ko khud ma'rikah-ārā'ī kā irādah kiyā. Tughral Khāṇ apnī fauj le kar Uṛaisā ko gayā; aur agarchi wahāṇ fauj-i-shāhī ne us kā ta'āqub kiyā, magar us kā kuchh patā na milā. Ek roz kā ẕikr hai, ki Malik Muḥīyu-d-Dīn nāmī ek sardār-i-shāhī chālīs sawāroṇ ke ham-rāh chalā jātā thā. Ittifāqaṇ us ne Tughral Khāṇ kī fauj dekhī: unhīṇ chālīs ādmiyoṇ ko le kar qalb-i-lashkar meṇ Tughral Khāṇ ke 'ain khīme ke muqābil jā kar lalkārā, ki "Shāh Balban kī fatḥ hū'ī, aur jo shakhṣ sāmne āyā us ko qatl karne lagā. Tughral Khāṇ ne khayāl kiyā, ki shāyad tamām fauj-i-shāhī mujh par ā pahuṇchī: tan-i-tanhā ḥawāss-bākhta ho kar ek ghoṛe par chaṛh kar Mahānadī kī ṭaraf bhāgā, tā ki nadī pār ho kar jāṇ-bar ho jā'e. Malik Muḥīyu-d-Dīn ne us kā ta'āqub kiyā, aur daryā meṇ tairte hū'e us ko ek tīr mārā, aur pānī meṇ kūd kar us kā sar kāṭ lāyā. Balban ne us ko aisī be-iḥtiyāṭī se dhāwā karne kī bābat bahut sar-zanish kī, lekin in'ām bahādurī kā bhī bahut kuchh diyā. Aur Tughral Khāṇ mufsid ke khāndān ke ek ek ādmī ko qatl kiyā; yahāṇ tak ki be-gunāh 'auratoṇ aur bachchoṇ ko bhī na chhoṛā. Aur apne beṭe, Qarā Khāṇ, ke nām Ṣūbah-dārī Bangāla kī muqarrar kī, aur tīn baras ke ba'd Dihlī ko āyā. Is asnā meṇ Mughloṇ ne Sindh se utar kar Multān par qabẓah kar liyā. Bādshāh Balban ke beṭe, Muḥammad, Ibn-i-Balban, ne Mughloṇ ko phir nikāl diyā: magar basabab is ke ki dushmanoṇ kā ta'āqub us ne ḥadd se ziyādah kiyā thā, is liye wuh ek jangal meṇ jā kar do hazār sawār meṇ ghir gayā, jo ki pahle se us kī kamīn meṇ baiṭhe the; aur basabab ziyādatīy-i-lashkar-i-a'dā ko mārā gayā. Shāh Balban kī 'umr us waqt assī baras kī thī: aise lā'iq aur fā'iq beṭe ke māre jāne kī khabar sun kar bahut muẓmaḥill ho gayā; yahāṇ tak ki isī ghamm se pazhmurda ho kar san 1286 'Īsawī meṇ jāṇ-ba-Ḥaqq-taslīm huā.

KAIQUBĀD.

Shāh Balban ke marne ke ba'd san 1286 'Īsawī meṇ ru'asā-i-Dihlī ne Kaiqubād Ibn-i-Qarā Khāṇ ko takht par biṭhā diyā. Kaiqubād ne bādshāh hote hī 'aiyāshī par kamar bāṇdhī, aur kār-o-bār salṭanat kā Niẓāmu-d-Dīn, Wazīr, ko sapurd kiyā. Yih wazīr-i-namak-ḥarām dil meṇ yih manṣūbah kiye hū'e thā, ki is be-shu'ūr aur nau-'umr bādshāh se 'awāmu-n-nās ko mutanaffir karwā de, aur āp bādshāh ho jā'e. Qarā Khāṇ Ibn-i-Balban ne yih sab khabar darbār-i-shāhī kī pā kar apne is be-tamīz beṭe ko ka'ī bār likhā; magar us kā asar kuchh na huā. Tab lāchār ho kar us ne fauj ham-rāh lī, aur Dihlī ko kūch kiyā. Is nā-'āqibat-andesh Kaiqubād Ibn-i-Qarā Khāṇ ne apne bāp se laṛne ke wāsṭe bhī ḥasb-i-fahmā'ish apne wazīr ke fauj jam' kī; aur ba-irādah-'i-jang donoṇ faujoṇ kā muqābalah Ghāgrā Daryā par huā. Qarā Khaṇ ne jānā ki laṛā'ī hogī; is liye ek muḥabbat-āmez khaṭṭ is nā-khalaf beṭe ke nām likhā, aur us meṇ yih maẓmūn darj kiyā, ki "Laṛā'ī se pahle ek daf'ah mulāqāt kā honā ẓarūr hai." Wuh khaṭṭ paṛh kar Kaiqubād ke dil par asar huā, aur chāhā ki bāp se milūṇ; magar us wazīr kī sharārat se yih paighām bhejā, ki "Mujh ko Bādshāh-i-Hind samajh kar awwal mulāqāt meṇ khud ā kar ḥāẓir ho." Qarā Khāṇ ne, yih samajh kar ki mauqa' mulāqāt kā hāth se na jā'e, manẓūr kiyā. Chunānchi Kaiqubād takht par baiṭhā, aur ḥukm huā ki Qarā Khāṇ tīn daf'ah ādāb-i-shāhī bajā lā'e; aur naqīb ne ba-āwāz-i-baland pukār kar kahā, ki "Qarā Khāṇ Jahāṇ-panāh ke ḥuẓūr meṇ iltijā le kar ḥāẓir huā hai." Yih be-'izzatī dekh kar Qarā Khāṇ āṇsū bhar lāyā: Kaiqubād bhī ba-miṣdāq-i-miṣra'ah—

Jab āṇkheṇ chār hotī haiṇ, murūwat ā hī jātī hai.

yih ḥālat na dekh sakā; takht se utar kar bāp se baghal-gīr ho kar milā, aur bāp ko takht par biṭhā kar us ke sāmne mujrā kiyā. Phir bāp aur beṭe meṇ ṣafā'ī ho ga'ī: bīs roz tak mutawātir ba-khushī mulāqāt rahī. Qarā Khāṇ ne apne is farzand-i-nā-arjumand ko bar waqt-i-rukhṣat bahut naṣīḥat kī. Magar wuh 'aql kā dushman jab Dihlī meṇ āyā, phir sab naṣīḥat bāp kī bhūl gayā, aur 'aish o 'ishrat meṇ maṣrūf huā, aur anjām-i-kār us ko fālij ho gayā.

Us waqt darbār meṉ ka'ī farīq ho ga'e: Mughal to ṭaraf-dār Kaiqubād ke the, aur qaum-i-Khiljī apnī qaum se kisī ādmī ko bādshāh banāne kā irādah rakhtī thī. Is liye donoṉ firqoṉ kī faujeṉ muqābil hū'īṉ: Khiljiyoṉ ne Mughloṉ ko haṭā kar Jalālu-d-Dīn Fīroz ko bādshāh banā liyā, aur chand ādmiyoṉ ko maḥall meṉ bhejā. Unhoṉ ne wahāṉ jā kar Kaiqubād Bādshāh ko soṉṭoṉ se mār kar us kā bhejā nikāl ḍālā; aur us kī lāsh khiṛkī kī rāh Daryā-i-Jamnā meṉ ḍāl dī. Us ke marne par Khāndān-i-Ghorī tamām huā. Yih bādshāh san 1288 'Īsawī meṉ mārā gayā.

BĀB-I-PANJUM—SALṬANAT-I-KHILJIYĀṈ.

(*San 1288 'Īsawī se san 1321 'Īsawī tak.*)

JALĀLU-D-DĪN FĪROZ.

Sattar baras kī 'umr meṉ Jalālu-d-Dīn Froz Khiljī takht-i-Hind par san 1288 'Īsawī meṉ mutamakkin huā. Yih shakhṣ Khāndān-i-Khiljī kā awwal bādshāh hai. Jab ki takht-i-salṭanat par jalwa-afroz huā, usī waqt us ne Kaiqubād ke beṭe ko, jo abhī tak ṣaghīr-sinn thā, qatl karwā ḍālā. Ṣirf yihī ek khūn-i-nā-ḥaqq is ne apnī zindagī meṉ kiyā, phir kisī ko nahīṉ mārā, aur nihāyat raḥm aur inṣāf aur shafaqat se ra'āyā ke sāth is ne sulūk kiyā. San 1294 'Īsawī meṉ is ne Dakhan ko fatḥ kiyā. Aur 'Alā'u-d-Dīn ne, jo is bādshāh kā bhatījā thā, ijāzāt-i-shāhī ḥāṣil kar ke junūb ke rājā'oṉ par chaṛhā'ī kī; aur Qarā meṉ pahuṉch kar fauj-i-barjasta taiyār kī; aur Daryā-i-Narbadā ke pār ho kar Deo Gaḍh, ya'nī Daulatābād, ke rāja se muqābalah kiyā. Rāja do mīl shahr ke bāhar ā kar jang-āzmā huā: 'Alā'u-d-Dīn kī fatḥ hū'ī, rāja ne shikast pā'ī. Shahr meṉ 'Alā'u-d-Dīn kī fauj ne ghus kar tamām shahr ko lūṭ liyā. Kahte haiṉ ki bārah man se ziyādah motī, almās, la'l, zamurrad, yāqūt, aur chāṉdī sonā 'Alā'u-d-Dīn ke hāth lagā. Yih sab daulat le kar us ne apne ghar ko murāja'at kī. Jālālu-d-Dīn Fīroz ko jab yih khabar pahuṉchī, ki us

ke bhatīje, 'Alā'u-d-Dīn, ne Deo Gaḍh ko fatḥ kar liyā, aur wahāṇ se wuh is qadr māl o daulat lāyā hai, ki kisī bādshāh-i-sābiq ke pās bhī is qadr daulat na thī, ṭama' ne is bāt par us ko āmāda kiyā, ki 'Alā'u-d-Dīn se wuh daulat le le. Mushīrān-i-shāhī ke mashwarah ke ba'd yih ṣalāḥ ṭhahrī, ki jab tak 'Alā'u-d-Dīn sar-kashī na kare, tab tak khāmosh rahnā munāsib hai. 'Alā'u-d-Dīn ko ba-khūbī ma'lūm thā, ki us ke dushman darbār meṇ bahut haiṇ; is liye us ne irādah kiyā, ki kisī ṭaraḥ bādshāh ko qaid karūṇ. Is liye apne bhā'ī Almās Beg ko bādshāh kī khidmat meṇ bhejā, ki wuh jā kar bādshāh ko fareb de, aur maqām-i-Qarā par kisī ṭaraḥ le ā'e. Chunānchi us ne jā kar 'arẓ kī "Agar Ḥuẓūr wuh daulat, jo 'Alā'u-d-Dīn lūṭ kar lāyā hai, lenā chāhte haiṇ, to maqām-i-Qarā par us se mulāqāt kareṇ." Jab bādshāh ma' fauj-i-shāhī maqām-i-muqarrarah par pahuṇchā, to 'Alā'u-d-Dīn us ke istiqbāl ke wāsṭe shahr ke bāhar niklā, aur bhā'ī se kahā "Bādshāh ko samjhā de ki mulāqāt ke waqt is qadr hujūm aur bhīṛ bhāṛ ādmiyoṇ kī apne ham-rāh na lā'eṇ." Chunānchi bādshāh ne aisā hī kiyā. 'Alā'u-d-Dīn ke lashkar ne bādshāh ko fauraṇ gher kar qatl kar ḍālā, aur us kā sar kāṭ kar ek barchhī par rakh kar sārī fauj meṇ phirāyā. San 1295 'Īsawī meṇ yih wāqi'ah huā; aur kull sāt baras Jalālu-d-Dīn ne bādshāhat kī.

'ALĀ'U-D-DĪN.

'Alā'u-d-Dīn apne chachā, Fīroz, ko qatl kar ke Dihlī kī ṭaraf gayā, aur shāh-i-maqtūl ke laṛke ko khārij kar ke san 1295 'Īsawī meṇ takht-i-salṭanat par julūs-farmā huā. Umarā aur ra'āyā ke dil se is gunāh ke bhulāne ke wāsṭe ra'āyā ko sair aur tamāshe se bahlāyā, aur umarā ke darje baṛhā'e. Yih shakhṣ apne waqt meṇ maghrib kī ṭaraf Mughloṇ se aur Dakhan kī ṭaraf rājā'oṇ se hamesha laṛtā rahā. Gujrāt fatḥ kiyā, Ajmer ko lūṭā, Somnāt ke barābar ek Masjid banā'ī, Budh kī mūrat phikwā dī, aur aṣlī bāshindoṇ kī kitābeṇ jalā ḍālīṇ. Wahāṇ ke rāja kī rānī, Kamlā Dewī, jo ki us waqt ḥusn meṇ be-naẓīr thī, aur ek ghulām khūb-ṣūrat, Musammā Kāfūr, donoṇ 'Alā'u-d-Dīn ke hāth ā'e. Kamlā Dewī ko ghar meṇ dākhil kiyā, aur Kāfūr ko baṛā 'uhdah

diyā. Is bādshāh ke 'ahd meṇ Mughloṇ se ek nihāyat sakht laṛā'ī hū'ī, jinhoṇ ne Sindh se le kar Dihlī tak ke mulk ghārat kar ke Dihlī ko ā kar muḥāṣarah kar liyā thā. Is laṛā'ī meṇ us ne fatḥ pā'ī. Agarchi 'Alā'u-d-Dīn ek nā-khwāṇda bādshāh thā, aur us ko likhnā paṛhnā kuchh na ātā thā ; magar bā-wujūd is jahālat ke us ne irādah kiyā thā, ki ek nayā maẕhab Hindustān meṇ aisā qā'im kare, jis meṇ Hindū aur Musalmān donoṇ sharīk ho kar 'ibādat kar sakeṇ. Lekin is irāde se us ke wazīroṇ aur qāẓiy-i-shahr ne us ko bāz rakhā. Dūsre yih khayāl us ke damāgh meṇ samāyā thā, ki Hindustān meṇ ek nā'ib-i-salṭanat muqarrar kar ke āp dunyā ke aur mulkoṇ ko fatḥ karne ko jā'e. Yih bāt bhī us ke dil se is ṭaur par daf' ki ga'ī, ki "Abhī tak salaṭnat-i-Hind meṇ futūr barpā hai ; tamām qiṭ'āt Hind ke maftūḥ nahīṇ ho sake haiṇ. Jis mulk par qabẓah hai, usī ko qābū meṇ rakhnā bahut hai." Us ne thoṛī hī muddat meṇ isti'dād-i-'ilmī paidā kī, aur likhnā phaṛhnā khūb sīkhā ; yahāṇ tak ki mushkil kitābeṇ paṛh letā thā, aur ma'nā achchhī ṭaraḥ bayān kar saktā thā. Ek roz us ne wuzarā ko jam' kar ke mulk kī be-intiẓāmī kī wajh pūchhī. Unhoṇ ne 'arẓ kī, ki "Bādshāh kī sharāb-khwārī se, aur umarā kī āpas meṇ shādī karne se, aur fauj ko tankhwāh ziyādah milne se, aur nirkh ghalle kā yaksāṇ na hone ke sabab se yih futūr barpā ho rahe haiṇ." Us roz se us ne sharāb kā pīnā chhoṛ diyā, aur ḥukm diyā ki ko'ī amīr sharāb na piye. Chunānchi sab ne sharāb kī botaleṇ galiyoṇ meṇ pheṇk dīṇ : har ek galī se nadī sharāb kī bahne lagī. Aur ḥukm kiyā ki bidūn ḥukm-i-shāhī ke umarā āpas meṇ shādī na karne pā'eṇ. Aur māl barābar karne kī fikr meṇ us ne irādah kiyā, ki tamām ra'īyat ko muflis kar de ; aur ghalle kā nirkh apnī marẓī ke muwāfiq muqarrar kar diyā. Us waqt us kī fauj meṇ chār lākh pachhattar hazār sawār the.

San 1303 'Īsawī meṇ us ne ba-rāh-i-Bangāla Tilangāna par fauj-kashī kī, magar Chittor par khud ḥamlah-āwar huā ; aur yih dūsrā ḥamlah Chittor par thā. Pahlī daf'ah ek ḥamlah Padmanī ke wāsṭe kiyā thā, jo Bhīm, Rāja-'i-Chittor kī bībī nihāyat ḥasīn aur ṣāḥib-i-jamāl thī. Chunānchi us ne shahr kā muḥāṣarah kiyā, aur rāja ko paighām diyā, ki "Agar apnī bībī ko de de to muḥāṣarah uṭh jā'e." Magar us ne yih darkhwāst manẓūr na kī

Tab us ne yih darkhwāst kī, ki "Ṣirf ek daf'ah us kā jamāl mujh ko dikhlā de." Us ko rāja ne taslīm kiyā. Chunānchi aisā hī huā, ki *'Alā'u-d-Dīn* ne ma' chand ādmiyoṇ ke shahr meṇ ghus kar ek ā'īna ke 'aks meṇ us kī ṣūrat dekhī, aur rāja ko apne hamrāh letā āyā, aur dagha kar ke rāja ko pakaṛ liyā; aur ḥukm diyā, ki "Agar tū Padmanī ko na degā, to rihā'ī na hogī." Us kī bībī ne yih khabar pā kar bādshāh ko likhā, ki "Maiṇ is sharṭ se tumhāre pās ātī hūṇ, ki merī saheliyoṇ sāt sau ḍoliyāṇ mere ham-rāh ā'eṇgī." Us na-'āqibat-andesh 'āshiq ne manẓur kiyā. Us ne sipāhī ḍoliyoṇ meṇ biṭhlā kar shāhī lashkar meṇ bhej diye. Sipāhiyoṇ ne ā kar rāja ko ek ḍolī meṇ biṭhlā kar lashkar se bāhar nikāl diyā; aur rāja tez-rau ghoṛe par sawār ho ke Chittor meṇ jā pahuṇchā. Yahāṇ sipāhiyoṇ ne kusht o khūṇ shurū' kiyā. 'Alā'u-d-Dīn ne phir jā kar Chittor ko gher liyā, lekin fatḥ na kar sakā, nākām phir āyā.

San 1303 'Īsawī meṇ phir Chittor kā muḥāṣarah bādshāh ne kiyā. Is ḥamle meṇ tamām beṭe rāja ke kām ā'e: ṣirf ek beṭā, jis ko rāja ne khud ḥukm diyā thā, ki wuh bhāg jā'e, tā ki us se us kī nasl qā'im rahe, bach gayā. Jab ko'ī ṣūrat bachne kī na rahī, tab shahr ke 'ālī khāndān kī 'auratoṇ ne lakṛiyāṇ jam' kar ke āg lagā dī, aur us meṇ ma' Padmanī ke gir ke jal ga'īṇ. Rāja ma' chand bahāduroṇ ke darwāze ke bāhar nikal kar laṛā, aur dād-i-mardānagī de kar mārā gayā. Bādshāh ne shahr meṇ ghus kar wuh chatā dekh kar, jis meṇ Padmanī jal kar marī thī, afsos kiyā, aur 'imārāt-i-baland aur mandir sab munhadim karā ke mismār kar diye. Isī aṣnā meṇ khabar ā'ī, ki Mughloṇ ne mulk-i-Panjāb ko lūṭ kar Dihlī tak tākht o tārāj kar diyā. Wahāṇ se ā kar san 1306 'Īsawī meṇ Mughloṇ ko shikast de kar Daryā-i-Sindh ke pār gayā; aur jis qadr qaidī pakṛe the, un ke sar kāṭ kar un kī khopṛiyoṇ ke minār Dihlī meṇ banā'e; aur 'auratoṇ aur laṛkiyoṇ ko farokht kar ḍālā. Aur chūṇki Deo Gaḍh, ya'nī Daulatābād, ke rāja ne khirāj ke dene meṇ der kī thī, is wāsṭe us par fauj rawāna kī. Us fauj kā sardār Malik Kāfūr thā. Us ne Dewal Devī ko, jo Kamlā Devī kī beṭī awwal Hindū khāwind se thī, pakaṛ liyā. Yih laṛkī ab jawān ho ga'ī thī aur khūb-ṣūratī meṇ apnī māṇ ke barābar thī. Jab wuh Dihlī

meṇ ā'ī, bādshāh ke beṭe ne us se shādī kī. Kāfūr rāja ko pakaṛ lāyā, aur ba-iqrār-i-iṭā'at us ko mulk 'aṭā kiyā. Kāfūr ne Tilangāna bhī fatḥ kiyā, aur lūṭ kā bahut sā māl le kar Dihlī ko murāja'at kī. Bādshāh ne Kāfūr ko phir Dakhan kī ṭaraf rawāna kiyā, tā ki salṭanat-i-Islām ko phailā'e. Chunānchi wuh samundar ke kināre tak gayā, aur rāh meṇ Karnāṭik ke mulk ko ghārat kiyā, aur mandiroṇ meṇ se tamām sone kī mūrateṇ lūṭ līṇ. Samundar ke kināre us ne ek masjid banā'ī, aur bahut khazānah lūṭ kar Dihlī meṇ lāyā. Bādshāh ne yih rūpiya 'ālimoṇ aur sardāroṇ aur masākīn ko taqsīm kar diyā; aur pachās hazār se ziyādah Mughloṇ ko, jo Musalmān the, qatl karāyā. Bā-wujūd aisī ta'addī aur ẓulm ke, is bādshāh ke waqt meṇ mulk aisā ābād thā, ki pahle kabhī na huā thā; aur tamām qalam-rau, khuṣūṣaṇ Dihlī, meṇ nihāyat 'ālī-shān maḥall, masjideṇ, ḥammām, qil'e, aur madrase bante chale jāte the.

Jab ki 'Alā'u-d-Dīn ko auj ḥāṣil huā, to 'aiyāsh ho gayā. Aur Kāfūr kī nīyat meṇ fasād ā gayā, aur us ne chāhā ki mulk le le. Wuh sab sardāroṇ meṇ mumtāz sardār thā. Jab ki bādshāh kam-zor huā, mulk meṇ jā-bajā sarkashī hū'ī; is fikr se us kī bīmārī baṛhtī ga'ī. Chunānchi san 1316 'Īsawī meṇ bīs baras salṭanat kar ke mar gayā. Ba'ẓe yih kahte haiṇ ki Kāfūr ne us ko zahr de kar mār ḍālā. Yih bādshāh sab Musalmān bādshāhoṇ meṇ, jo is se pahle guẕre the, baṛā zor-āwar aur himmat-war aur ulu-l-'azm thā. Sikandar-i-ṣānī, jo us ne apnā laqab sikke meṇ rakhā thā, be-wajh na thā.

Mubārak Shāh.

Kāfūr ne Sulṭān 'Alā'u-d-Dīn ke intiqāl ke ba'd us ke do baṛe beṭoṇ kī āṇkheṇ nikalwā ḍālīṇ; aur sab se chhoṭe beṭe, Musammā ba 'Umar ko, jo ṣaghīr-sinn thā, is khayāl se takht par biṭhāyā, ki wuh laṛkā barāe nām pādshāh rahe, aur Kāfūr khud ḥukūmat kare. Magar paiṇtīs din ke andar hī amīroṇ ne us ko qatl kar ḍālā; aur Mubārak Khiljī ko, jo 'Alā'u-d-Dīn kā ek hī beṭā thā, san 1317 'Īsawī meṇ takht par biṭhāyā. Is nā-mubārak bādshāh ne takht par baiṭhte hī unhīṇ sardāroṇ ko, jinhoṇ ne us ko takht par biṭhāyā thā, qatl karnā shurū' kiyā; aur nihāyat nā-lā'iq

aur kamīnoṇ ko 'uhde aur darje dene lagā; aur ba'ẓe sakht qānūn, jo us ke bāp ke muqarrar kiye hū'e the, mansūkh kar diye; aur ba'ẓ achchhe ā'īn bhī radd kar ḍāle. Gujrāt ko do-bāra us ne tābi' kiyā, aur Dakhan meṇ ḥamle kiye aur fatḥ pā'ī; Malebār ko us ne fatḥ kiyā. Kam-bakhtī jo ā'ī, to us ne Malik Khusrau ko, jo dil meṇ irādah khud bādshāh hone kā rakhtā thā, apnā muṣāḥib aur mushīr banāyā. Us ne bādshāh ko lahv o la'ib aur 'aiyāshī aur ḥarām-kārī meṇ bahut mashghūl kiyā, yahāṇ tak ki wuh bad-nām ho gayā. Us waqt Malik Khusrau ne bādshāh ko marwā ḍālā, aur khāndān-i-Khiljī kā khātimah kar diyā. San 1321 'Īsawī meṇ Mubārak mārā gayā: kull chār baras ke qarīb us ne bādshāhat kī.

BĀB-I-SHASHUM—KHĀNDĀN-I-TUGHLAQ.

(*San 1321 'Īsawī se san 1412 'Īsawī tak.*)

GHIYĀṢU-D-DĪN TUGHLAQ.

Malik Khusrau jab Shāh Mubārak ko mār kar takht par baiṭh gayā, to umarā aur ra'īyat us ke ẓulm se nārāẓ hū'e. Abhī us ko ek sāl bhī na guẕrā thā, ki Ghāzī Beg Tughlaq, jo Sūbah-dār-i-Multān thā, ek baṛī fauj le kar Dihlī par āyā; aur Khusrau ko qatl kar ke takht-i-Dihlī par umarā kī riẓā-mandī se julūs-farmā huā. Tughlaq aṣl meṇ Balban kā ek ghulām thā; taraqqī pā kar Multān kā Ṣūbah-dār ho gayā thā. Is ne salṭanat ke kār-o-bār ko bahut 'aql o intiẓām se anjām diyā. San 1321 'Īsawī meṇ wuh bādshāh huā, aur apnā khiṭāb Ghiyāṣu-d-Dīn Tughlaq muqarrar kiyā, aur apne beṭe Alaf Khāṇ ko apnā walī-'ahd ṭhahrāyā. Is bādshāh ne saudāgarī ko taqwiyat dī; ahl-i-'ilm ko apne darbār meṇ jam' kiyā. Alaf Khāṇ ne us ke ḥukum se Tilangāna par fauj-kashī kī, aur Wāranagol ko fatḥ kiyā, aur hazārhā Hindū'oṇ ko qatl kiyā, aur wahāṇ ke rāja ko ma' us ke qabīle ke pakaṛ kar Dihlī ko rawāna kiyā. Aur Ghiyāṣu-d-Dīn ne Bangāle ke ṣūbah ko zer kiyā. Magar bar-waqt bāz-gasht ke Afghānpūr meṇ apne farzand, Alaf Khāṇ, se milā: us ne apne bāp kī mulāqāt ke wāsṭe tīn din ke 'arṣe meṇ ek chobī maḥall taiyār kiyā. Bāp ne beṭe se usī maḥall meṇ mulāqāt kī, lekin da'wat na khā'ī. Jis waqt us maḥall

se beṭā rukhṣat ho gayā, wuh maḥall fauran bādshāh par gir paṛā, aur bādshāh maʻ apne rufaqā ke dab kar san 1225 ʻĪsawī men mar gayā. Is wāridāt se baʻẓe muʼarrikh gumān karte hain, ki Alaf Khān ne is fareb se apne wālid ko āp mārā thā. Us ne ṣirf chār baras salṭanat kī.

Sulṭān Muḥammad, ʻurf, Alaf, yā Alagh Khān.

Ghiyāṣu-d-Dīn Tughlaq ke marne ke baʻd us kā beṭā, Sulṭān Muḥammad san 1325 ʻĪsawī men takht-nishīn huā. Is men mukhtalif ṣifaten jamʻ thīn; magar un sab par dīwana-pan ghālib thā. Wuh ʻilm bhī paṛhā huā thā aur ʻilm kī taraqqī bahut chāhtā thā, aur shujāʻat men bhī ḥadd se ziyādah thā; mā-siwā is ke apne buzurgon se ziyādah wahmī aur ẓālim aur be-raḥm bhī thā. Is ke waqt men har ek hafte men ek do amīr māre jāte the. Akṣar ṣūbon par, jo us kī be-intiẓāmī aur ẓulm se munḥarif ho gaʼe the, fatḥ-yāb huā; magar ṭamaʻ ke sabab se us kā mulk sar-sabz na huā. Jab ki Narbadā aur Kirishnā kā mulk fatḥ kar chukā, lākh sawār Koh-i-Himāla kī rāh se Chīn par is hawas se us ne rawāna kiye, ki wahān daulat bahut hai. Magar us kā yih natījah huā ki chand ādmī phir kar āʼe, aur bāqī sab pahāṛ men māre gaʼe; aur jo log phir kar āʼe the, un ko bādshāh ne mār ḍālā. Jab aisī behūda muhimmon men zar-i-khaṭīr ṣarf ho gayā, tab kharāj kī taufīr men koshish kī. Is sabab se tamām raʻāyā tang āʼī, aur sab rāja aur ṣūbe bigaṛ gaʼe. Deo Gaḍh, jis kā nām us ne Daulatābād rakhā thā, us ko pasand āyā; aur us ne chāhā ki Dihlī ko wīrān kar ke us ko basāʼūn. Is liye us ne ḥukm diyā ki sukanā-i-Dihlī Daulatābād men jā kar basen. Chunānchi log jabran wāhān basāʼe gaʼe, aur Dihlī wīrān kī gaʼī. Hazāron ādmī qaḥṭ aur muflisī ke bāʻiṣ se us ke ʻahd men halāk hūʼe. Us ne ḥukm diyā ke baṛe baṛe darakht jaṛ samet uṭhā kar Daulatābād kī saṛak par lagāʼe jāʼen. Ek dafʻah us ne Qannauj par ḥamlah kiyā, aur shahr ke ās pās ke logon ko be-quṣūr qatl kar ḍālā. Ek dafʻah us kā ek dānt ṭūṭ gayā thā; us ko ba-tajammul-i-shāhāna ek jagah dafn karwāyā, aur ek ʻumdah qabr us dānt kī banwā dī. Multān aur Tilangāna aur Bangāla aur

Ṣūbah-'i-Awadh ko, ki us se munḥarif the, aur Panjāb kī qaum Ghaggar ko us ne maghlūb kiyā; magar mulk meṇ ghadr aur be-amnī aur be-intiẓāmī ba-kasrat thī. Isī asnā meṇ kisī 'āriẓah meṇ mubtalā ho kar san 1351 'Īsawī meṇ sattā'īs baras salṭanat kar ke mulk-i-'adam ko sidhārā.

Fīroz Shāh.

Sulṭān Muḥammad Shāh ke intiqāl ke ba'd us kā bhatījā, Fīroz Shāh, san 1351 'Īsawī meṇ bādshāh huā. Agarchi yih bādshāh 'āqil aur 'ādil thā, lekin is qadr qābilīyat is meṇ na thī, ki Muḥammad Shāh ke 'ahd meṇ jo pareshānī aur abtarī ho ga'ī thī, us kā intiẓām kartā, aur salṭanat ko mustaḥkam kar ke raunaq detā; yā un mulkoṇ ko, jo us ke qabẓe se nikal ga'e the, phir az-sar-i-nau muṭī' kar letā. Chunānchi Mulk-i-Dakan meṇ ek shakhṣ, Ḥasan nāmī, khud-sar ho kar bādshāh ban gayā, aur ka'ī sau baras tak us ke khāndān meṇ 'ala-l-ittiṣāl salṭanat qā'im rahī: aur Mulk-i-Bangāla bhī Fīroz Shāh ke hāth se nikal gayā. Magar jis qadr ṣūbajāt us ke mā-taḥt rahe, un kā intiẓām us ne khūb kiyā; aur itne hī mulk ko us ne raunaq bakhshī. Bahut qism ke maḥṣūl, jo khālī az ẓulm na the, us ne mu'āf kiye; aur kharāj meṇ bhī takhfīf kī. 'Alāwah az-īṇ taraqqiy-i-zirā'at aur fā'idah-'i-'awāmm ke wāsṭe 30 nahreṇ, aur 100 pul, aur 40 masjideṇ, aur 30 madrase waghairah ta'mīr kiye. Yih bādshāh Dihlī ke baṛe nek-nām bādshāhoṇ meṇ shumār kiyā jātā hai. Ākhir-i-san 1388 'Īsawī meṇ sinn-rasīda ho kar apnī qaẓā se us ne intiqāl kiyā, aur arṭīs baras salṭanat kī.

Sulṭān Maḥmūd.

Fīroz Shāh ke intiqāl ke ba'd takht-nishīnī kī bābat baṛā fasād huā: chār bādshāh pai-dar-pai takht par baiṭhe. Chunānchi Sulṭān Muḥammad Ghiyāṣu-d-Dīn Tughlaq-i-Ṣānī san 1388 'Īsawī meṇ, aur Abū Bakr san 1389 'Īsawī meṇ, aur Nāṣiru-d-Dīn Muḥammad Tughlaq-i-Ṣāliṣ san 1391 'Īsawī meṇ, aur Humayūṇ san 1394 'Īsawī meṇ bādshāh hū'e. Chūṇki in sab ke aiyām-i-salṭanat meṇ siwāe fasād-i-mulkī aur tanāzu'-i-salṭanat aur be-intiẓāmiy-i-ra'āyā

ke aur ko'ī baṛā ḥādisah yād rakhne ke lā'iq nahīn hai, is liye in sab ko chhoṛ kar Sulṭān Maḥmūd kā zikr likhtā hūn, jo ki in sab ke ba'd san 1394 'Īsawī men takht par baiṭhā. Is bādshāh ke san-i-julūs se tīs baras peshtar Iqlīm-i-Fāras men aisī abtarī wāqi' hū'ī thī, ki wahān kā har ek ṣūbah munḥarif ho gayā thā; aur Samarqand, aur Mā-Warā'u-n-Nahr aur Khurāsān, aur Kābul, aur Qandahār ke akṣar ḥākim bāham nizā' karte chale āte the. Us waqt Mulk-i-Tātār aur Chīn kī bādshāhat bhī za'īf ho ga'ī thī, aur qarīb thā ki Salṭanat-i-Hind bhī tabāh ho jā'e. Gharaz ki Eshiyā ke tamām mulkon men ghadr machā huā thā; usī zamāne men Amīr Tīmūr ne bhī Hindustān par chaṛhā'ī kī.

TĪMŪR.

Tīmūr, jo Eshiyā men baṛā nāmī bādshāh huā hai, agarchi kisī ṭarah kā ḥaqq yā da'wā Hindustān par na rakhtā thā; magar chūnki is mulk ke fatḥ karne kī us ko khwāhish thī, aur Hindustān kī be-intizāmī ke sabab se us ko yaqīn thā, ki main kāmyāb hūngā, is liye apnī rawānagī ke qabl us ne apne pote, Pīr Muḥammad, ko ma' fauj ke Hindustān ko rawāna kiyā, aur khud san 1398 'Īsawī men Samarqand se kūch kar ke Daryā-i-Sindh par āyā. Jis jagah se Sikandar utrā thā, usī jagah se wuh bhī daryā-i-mazkūr par pāyāb utar kar Multān ko, jahān us kā potā, Pīr Muḥammad qābiẓ o mutaṣarrif ho chukā thā, pahunchā; aur wahān se us kī fauj ham-rāh le kar us ne baṛā ghalbah pāyā. Tīmūr das hazār sawār-i-āzmūda-kār le kar Bhaṭnīr kī ṭaraf, jo bayābān ke kināre par wāqi' hai, rawāna huā, aur shahr ke darwāze par pahunch gayā. Shahr ke andar jo fauj thī, us ne dekhā, ki Tīmūr ke sāth lashkar qalīl hai, is liye dilerāna shahr ke bāhar nikal kar laṛī; lekin tāb ḥamlah-'i-Mughlīyah kī na lā kar pas-pā hū'ī, aur shahr ko bhāgī. Tīmur kī fauj ne bhī barābar dhāwā kar ke shahr men ghus kar apnā dakhl kar liyā; magar qil'ah par abhī tak qabẓah na huā thā. Tīmūr ne ḥukm diyā, ki "Wuh pān sau ādmī, jo hamāre pote, Pīr Muḥammad, se 'inād rakhte hain, qatl kiye jā'en." Yih ḥāl dekh kar wuh Hindū, jo Qil'ah-i-Bhaṭnīr par qābiẓ the, āp se bāhar ho ga'e, aur shahr ko āg lagā

dī, aur apne zan o farzand ko apne hāth se āp qatl kar ke fauj-i-Mughal par ā paṛe. Agarchi unhoṇ ne Tīmūr ke ka'ī hazār ādmī qatl kiye, magar un meṇ se bhī ek na bachā. Is nuqṣān ko dekh kar Tīmūr kī ātish-i-ghaẓab bhaṛak ga'ī; ḥukm diyā ki tamām shahr meṇ qatl-i-'āmm kiyā jā'e. Ba'd az-āṇ Tīmūr tamām mulk ko wīrān kartā huā san 1398 'Īsāwī meṇ Dihlī ko āyā. Chūṇki us ke sāth qaidī bahut the, us ko khauf huā ki kahīṇ fauj par ḥamlah na kareṇ, is liye un ko qatl kar ḍālā. Chunānchi ek lākh qaidī us jagah maqtūl hū'e. Sulṭān Maḥmūd, Bādshāh-i-Dihlī, ne chālīs hazār piyāde aur das hazār sawār ham-rāh le kar darwāze shahr ke band kar liye, aur maḥṣūr ho gayā. Amīr Tīmūr ne yih khayāl kiyā, ki "Agar is mustaḥkamu-l-asās shahr kā muḥāṣarah karūṇ, to bahut 'arṣah hogā," is liye wuh yih chāl chalā ki us ne ḥukm diyā, ki thoṛe thoṛe sipāhī shahr ke muqābil raheṇ, aur siwāe is ke aur 'alāmateṇ apnī kam-zorī kī dānista Maḥmūd ko dikhlā'īṇ. Chunānchi wuh fareb meṇ ā gayā, aur yak-bārgī tamām fauj le kar aur be-shumār hāthiyoṇ kī ṣaff bāndh kar shahr ke bāhar ā kar laṛne ko taiyār huā. Chūṇki Amīr Tīmūr kī fauj āzmūda-kār thī, is liye us ne fatḥ pā'ī, aur nā-tajribah-kār ghul machāne wālī jamā'at ko ek lamḥe meṇ parāganda kar diyā. Shāh Maḥmūd māyūs ho kar Gujrāt kī ṭaraf apne ahl-o-'ayāl le kar bhāg gayā; aur shahr wāloṇ ne Tīmūr kī iṭā'at qubūl kī. Tārīkh-i-Firishta meṇ likhā hai, ki Tīmūr kī sipāh meṇ se kisī ne shahr ke bāshindoṇ par dast-darāzī kī thī, is liye bāshindoṇ ne jam' ho kar chand sipāhī qatl kar ḍāle. Is par Amīr Tīmūr ne us shahr ke lūṭne kā ḥukm diyā, aur niṣf se ziyādah shahr phūṇk diyā. Hindū māre ghairat ke siṛī ho ga'e, aur apne hāth se apnī bībiyoṇ ko qatl kar ke dushmanoṇ par ḥamlah karne lage. Lekin Mughloṇ se kuchh pesh-raft na ga'ī, tamām kūchoṇ meṇ khūn bahtā thā: aur thoṛe 'arṣe ke ba'd ṣadhā bāshinde shahr ke jalā-waṭan kiye ga'e. Tīmūr ne takht-i-Dihlī par julūs farmāyā; aur apne ta'īṇ Bādshāh-i-Hind mashhūr kar ke pandrah roz Dihlī meṇ rah kar Gangā kī ṭaraf kūch kiyā, aur Harduār pahuṇchā; aur wahāṇ se Himāliya pahāṛ ke nīche nīche wahāṇ ke bāshindoṇ se laṛtā huā Lāhor meṇ āyā. Yahāṇ jo fasād ho rahā thā, us ko faro kar ke Sindh pār ho kar Salṭanat-i-Rūm par chaṛhā'ī kī, aur Bukhārā ko fatḥ kiyā; aur

muddat tak wuh mulk us kā muṭīʻ rahā. Lekin Hindustān se Tīmūr ke jāne ke baʻd us kī ḥukūmat Hindustān meṇ kuchh yoṇ hī sī barāe nām rah ga'ī. Sikkah us ke nām kā be-shakk jārī thā, magar rāja barāe nām us ke muṭīʻ the: har ek ṣūbah chand roz ke baʻd khud-sar ho gayā. Shahr-i-Dihlī, jo wīrān ho gayā thā, phir ābād hone lagā; aur dast ba-dast ek ke qabẓe se dūsre ke qabẓe meṇ āyā. Maḥmūd Shāh kā yih ḥāl thā, ki kabhī hawas-i-bādshāhat se dast-kash ho kar tāriku-d-dunyā bantā thā, kabhī laqab-i-shāhī ba-ḥāl rakhne meṇ sāʻī aur sar-gārm-i-ḥukūmat hotā thā; yahāṇ tak ki san 1414 ʻĪsawī meṇ bīs baras barāe nām salṭanat kar ke wafāt pā'ī. Aur Khiẓr Khāṇ, Wāliy-i-Multān, ne Dihlī kā takht ba-ṭaur niyābat-i-Tīmūr ke ḥāṣil kiyā: us waqt Dihlī meṇ āsāyish kī ṣūrat dikhlā'ī dī.

BĀB-I-HAFTUM—KHĀNDĀN-I-SADĀT.

Khiẓr Khāṇ.

Saiyidoṇ ke khāndān ne Dihlī ke takht par ṣirf chhattīs baras, yaʻnī san 1414 ʻĪsawī se san 1450 ʻĪsawī tak salṭanat kī. Is khāndān meṇ se Dihlī kā pahlā bādshāh Saiyid Khiẓr Khāṇ thā. Us ne Maḥmūd Shāh Tughlaq kī wafāt ke baʻd, jis par Tughlaqī Khāndān khtm huā, Shāh Rukh Ibn-i-Tīmūr ke waqt meṇ sāṭh hazār sawār le kar Dihlī par ḥamlah kiyā, aur us ko qabẓe meṇ lā kar san 1414 ʻĪsawī meṇ takht-i-Dihlī par julūs kiyā. Is ḥākim ne ba-tamām-i-istiqlāl-o-dānā'ī salṭanat aur ḥukūmat kī. Us ne bādshāh apnā laqab nahīṇ muqarrar kiyā; balki Nā'ib-i-Tīmūr kahlā'e jāne par qanāʻat kī, aur Shāh Rukh kā sikkah aur khuṭbah jārī rakhā. Qurb-o-jiwār ke chhoṭe chhoṭe sardāroṇ par, jinhoṇ ne iṭāʻat tark kar dī thī, lashkar-kashī kī, aur baʻẓoṇ ko muṭīʻ kiyā; magar baṛe baṛe bāghī ba-dastūr khud-mukhtār rahe. Agarchi us ke zamāne meṇ Bangāla aur Gujrāt aur Dakhan kī taskhīr kā ḥauṣalah nahīṇ rahā thā; magar Dihlī, Āgra, Multān, aur Lāhor us ke zer-i-ḥukm the. Yih bādshāh san 1421 ʻĪsawī meṇ sāt baras bādshāhat kar ke rah-girā-i-ʻĀlam-i-baqā huā.

Saiyid Mubārak Shāh.

Mubārak, us kā beṭā, san 1421 'Īsawī meṇ takht par baiṭhā. Us ne chaudah baras salṭanat kī, magar miṣl apne wālid ke dushmanoṇ ke muqābale se furṣat na pā'ī. Yih shakhṣ tadbīr-i-jang aur intiẓām-i-mamlikat meṇ hoshyār thā. Is sabab se bahut se bāghī ṣūboṇ ko us ne zer kiyā, aur us ke 'adl se ra'īyat ne ārām pāyā. San 1435 'Īsawī meṇ apne namak-ḥarām Wazīr, Sarwaru-l-Mulk, kī sāzish se nāgahāṇ ek masjid meṇ namāz paṛhte meṇ Hindū'oṇ ke hāth se, jin ko us ne kabhī kuchh bhī īẕā na dī thī, maqtūl huā.

Saiyid Muḥammad Shāh.

Sarwaru-l-Mulk, Wazīr-i-A'ẓam-i-namak-ḥarām, ne bādshāh Mubārak ke beṭe, Muḥammad, ko takht par biṭhāyā, aur āp us kā Wazīr-i-A'ẓam huā; aur un Hindū'oṇ ko, jo us ke, dost the, us wazīr ne baṛī baṛī khidmateṇ bakhshīṇ aur Kāle Khāṇ ko apnā nā'ib muqarrar kiyā. Jab ki sarkashoṇ ne zor pakṛā, aur Kāle Khāṇ un kī tambīh ke wāsṭe māmūr ho kar un ke muṭī' karne ko gayā, to wuh khud un se mil kar Dihlī par ma' bāghiyoṇ ke chaṛh āyā. Bāghiyoṇ ne Wazīr-i-A'ẓam ke marwā ḍālne kī darkhwāst kī: chunānchi Wazīr-i-A'ẓam, Sarwaru-l-Mulk, ḥasbu-l-ḥukm Muḥammad Shāh ke mārā gayā. Bādshāh ne goyā apne bāp, Mubārak, kā qiṣāṣ liyā, aur sar-kashoṇ kī ātish-i-'inād bujh ga'ī: aur Kāle Khāṇ kī ban ā'ī, ki wuh Wazīr-i-A'ẓam muqarrar kiyā gayā. Magar bādshāh ne apne ta'īṇ aise 'aish o ārām meṇ ḍāl diyā thā, ki roz ba-roz salṭanat meṇ ẓu'f ātā gayā; yahāṇ tak ki ek shakhṣ, musammā Buhlūl Lodhī ne, jo Sarhind kā bāshinda thā aur bādshāh kī ṭaraf se Multān kā ṣūbah-dār ho gayā thā, salṭanat kā da'wā kiyā. Aur us kā bayān yih hai, ki jab Mālwa kā bādshāh fauj le kar Dihlī se do mīl ke fāṣile par ā pahuṇchā, to bādshāh ne Buhlūl odhī se i'ānat chāhī, aur Buhlūl ke āne par us ḥamlah-āwar se ṣulḥ ho ga'ī. Magar Buhlūl ne ṣulḥ na mānī, aur bādshāh kī marẓī ke barkhilāf, Mālwe kī fauj par chaṛhā'ī kī aur us ko shikast dī. Bādshāh ne is kār-i-numāyāṇ ke bā'iṣ Buhlūl Lodhī ko nayā khiṭāb de kar Multān kī ḥukūmat par

mustaqill kar diyā. Us ne is bahāne se, ki "Main Ḥasrat Khān Panjābī luṭere par ḥamlah karūngā," Multān men fauj jam' kar ke Dihlī par kūch kiyā; aur chār mahīne tak Dihlī kā muḥāṣarah kiye paṛā rahā, magar fatḥ na kar sakā. Ākhir ko Multān kī ṭaraf murāja'at kī. Saiyid Muḥammad Shāh das baras tak salṭanat kar ke san 1443 'Īsawī men faut huā; aur us kī jagah 'Alā'u-d-Dīn, us kā beṭā, bādshāh huā.

Saiyid 'Alā'u-d-Dīn Shāh.

Saiyid 'Alā-u-d-Dīn Ibn-i-Saiyid Muḥammad Shāh apne wālid kī wafāt ke ba'd san 1445 'Īsawī men takht-i-Dihlī par mutamakkin huā. Yih shakhṣ khatm kuninda-'i-Khāndān-i-Sādāt aur barbād kuninda-'i-salṭanat-i-Dihlī aur baṛā kam-ḥauṣalah aur apne bāp se bhī ziyādah 'aiyāsh thā. Is ke waqt men salṭanat-i-shāhī ko yahān tak zawāl āyā, ki bādshāh kā ḥukm ṣirf Dihlī se chand hī mīl ird gird tak rah gayā, aur tamām ṣūbajāt khud-sar ho ga'e; terah ādmī is salṭanat men khud-mukhtār ho kar ḥukm-rān ho baiṭhe. Aur bādshāh ne Shahr-i-Badāyūn men ek bāgh banāyā thā; us kī ārāstagī aur zebā'ish men maṣrūf rahtā thā. Jab chār ṭaraf se ghadr hone lagā, aur bādshāhat ke kār-o-bār men khalal paṛ gayā; tab bādshāh ne wazīron ko jam' kar ke tadbīr pūchhī. Unhon ne apnī bad-ẕātī se yih ṣalāḥ dī, ki "Wazīr-i-A'ẓam, Ḥamīd, ko ḥuẓūr mauqūf kar den. Yih sārī qabāḥat usī kī ḍālī hū'ī hai." Bādshāh ne fareb khā kar Ḥamīd Khān, Wazīr-i-A'ẓam, ko qaid kiyā; aur us kā yih irādah thā ki wazīr ko jald marwā ḍāle. Magar wazīr ne yih chālākī kī, ki Badāyūn se Dihlī ko bhāg gayā; aur wahān jā kar tamām māl o asbāb-i-shāhī par qabẓah kar ke bādshāh ke 'ayāl ko nikāl diyā, aur un se kahā, ki "Tum Badāyūn chale jāo;" aur Buhlūl Lodhī ko likh bhejā, ki "Maidān khālī hai; āp jald tashrīf lā'iye aur bādshāh Dihlī ke ban jā'iye. Ghanīm khetī men maṣrūf hai; āp us kā phal khā'iye." Us ẕī-ḥauṣalah aur baland-naẓar sardār ne fauran kūch kar ke Dihlī men pahunch kar tāj-i-shāhī sar par rakhā, aur san 1450 'Īsawī men takht par julūs farmāyā. Ab Saiyidon kā khātimah huā, aur Afghānon kā khāndān qā'im huā. 'Alā'u-d-Dīn past-

himmat ne kuchh tankhwāh apnī muqarrar karwā lī; aur aṭṭhā'is baras tak apnī sair-gāh aur bāgh meṇ, jo Badāyūṇ meṇ banwāyā thā, maze se zindagī kar ke san 1478 'Īsawī meṇ wafāt pā'ī.

BĀB-I-HASHTUM—KHĀNDĀN-I-LODHĪ.

(*San 1450 'Īsawī se san 1526 'Īsawī tak.*)

SHĀH BUHLŪL KHĀN LODHĪ.

San 1450 'Īsawī meṇ Buhlūl Khāṇ, Ṣūbah-dār-i-Multān-o-Panjāb, ne takht-i-shāhī ḥāṣil kiyā; aur Bādshāh Saiyid 'Alā'u-d-Dīn kī kuchh tankhwāh muqarrar kar ke Badāyūṇ meṇ us ko biṭhlā diyā. Isī shakhṣ se Afghān ke khāndān kī bādshāhat Hind meṇ shurū' hū'ī. Yih log bāshinde Daryā-i-Aṭak ke pachchhim kināre ke the. Sābiq meṇ Hind aur Īrān meṇ saudāgarī kiyā karte the. Fīroz Shāh kī ḥukūmat tak in logoṇ kī kuchh qadr-o-manzilat na thī; magar us ke zamāne meṇ in ko kuchh ḥauṣalah paidā huā thā. Kyauṇki is Buhlūl ke dādā, musammā ba Ibrāhīm, ne Fīroz Shāh ke darbār se aisā iftikhār pāyā thā, ki Multān kī ḥukūmat us ko mil ga'ī thī, jo ba-ḥaqq-i-wirāṣat Buhlūl tak pahuṇchī thī. Aur roz ba-roz us ko taraqqī hotī ga'ī, aur salṭanat-i-Dihlī ko zawāl ātā gayā; yahāṇ tak ki Ḥamīd Khāṇ, Wazīr-i-A'ẓam, ke sabab se wuh bādshāh ho gayā. Magar Buhlūl ne dekhā ki wazīr kī ṭāqat aur ikhtiyār bahut hai; is sabab se us ne mustaqill bādshāh ho kar pahle us wazīr hī ko barkhāst kiyā; phir un ṣūboṇ ko, jo salṭanat-i-Dihlī se munḥarif the, muṭī' karne par kamar bāṇdhī. Chunānchi chhoṭe chhoṭe ṣūbe sab muṭī' kiye. Magar Jawanpūr kā ṣūbah ṭāqat-war thā: garchi us se do daf'ah Buhlūl Shāh laṛā, magar kuch fā'idah na huā. Thoṛe 'arṣe meṇ Maḥmūd Shāh, Wāliy-i-Jawanpūr, ne wafāt pā'ī, aur us kī jagah bādshāh hone kī bābat tanāzu' huā. Buhlūl ne phir ḥamlah kiyā; magar Ḥusain Khāṇ se, jo us kī jagah takht-nishīṇ ho chukā thā, chār baras ke wāsṭe ṣulḥ ho ga'ī Us waqt Buhlūl Lodhī Panjāb kī sar-kashī faro karne āyā thā, ki Ḥusain Khāṇ ne yakāyak Dihlī par fauj-kashī kī. Buhlūl bahut jald wahāṇ gayā, aur ka'ī laṛā'iyāṇ hū'īṇ, magar kuchh fā'idah na huā. Phir kuchh muddat ke wāsṭe ṣulḥ ho ga'ī. Shāh Buhlūl

ke julūs se aṭṭhā'īs baras tak Jawanpūr kī ṭāqat qā'im rahī; ākhir-kār chand laṛā'iyoṉ aur fareb aur bad-'ahdiyoṉ ke ba'd Buhlūl ghālib āyā. Ḥusain Shāh apnā dāru-s-salṭanat chhoṛ kar bhāg gayā, aur Buhlūl Shāh us meṉ dākhil huā. Us ne assī baras ke ba'd is ṣūbe ko takht-i-Dihlī ke tābi' kiyā. Buhlūl ne sinn-rasīda ho kar apne ḥīn-i-ḥayāt tamām salṭanat apne beṭoṉ ko taqsīm kar dī; aur yih amr aisā wāqi' huā, ki goyā khud us ne bunyād fasād kī ḍālī. Sikandar Lodhī ko, jo us kā baṛā beṭā thā, walī-'ahd Dihlī kā muqarar kiyā; aur apne chhoṭe beṭoṉ aur bhatījoṉ ko ek ek ṣūbah ḥiṣṣe meṉ diyā. Ākhirash san 1488 'Īsawī meṉ yih bādshāh aṛtīs baras salṭanat kar ke faut huā. Kahte haiṉ ki yih Bādshāh parhezgār aur mulkī tadābīr meṉ hoshyār thā, aur ahl-i-'ilm se bahut maḥabbat rakhtā thā.

Shāh Sikandar Lodhī.

Buhlūl Lodhī ke marne ke waqt umarā ne chāhā ki Sikandar Lodhī ko takht par na biṭhā'eṉ, kyūṉki wuh ek sunāran ke shikam se thā; magar un ke irāde ke bar-khilāf wuh takht par baiṭh gayā, aur untīs baras tak us ne bādshāhat kī. Us ne tamām ṣūbajāt apne bhā'iyoṉ se le kar salṭanat-i-Dihlī meṉ dākhil kar liye; magar apne ek bhā'ī Bārbak par, jis ko us ke bāp ne Jawanpūr kā mulk diyā thā, fauj-kashī kī; aur phir us kā mulk de diyā, is khauf se ki mabādā Ḥusain Shāh, Wāliy-i-sābiq-i-Jawanpūr, jis ne Ṣūbah-'i-Bihār par apnā qabẓah kar liyā hai, aur apnā maurūṣī mulk lene kī fikr kar rahā hai, is mulk ko bhī le le. Ḥusain Shāh kā ta'āqub sipāh-i-shāhī ne, jo ek lākh thī, Bihār meṉ kiyā, aur us ko bhagā kar Bangāle kī sarḥadd tak pahuṉchā diyā: wahāṉ jā kar wuh gum-nām mar-gayā. Sikandar Lodhī ne agarchi tamām 'umr lashar-kashī meṉ ṣarf kī, par ṣirf Chanderī ko fatḥ kiyā aur kō'ī ṣūbah us ke qabẓe meṉ na āyā. Us kī laṛā'iyoṉ se mulk tabāh huā, par salṭanat kī ẕarā bhī ḥadd na baṛhī. Mathrā meṉ us ne masjideṉ aur bāzār ta'mīr kiye, Hindū'oṉ ko but-parastī se mumāna'at kī. San 1517 'Īsawī meṉ us ne intiqāl kiyā, aur us kī jagah us kā baṛā beṭā, Ibrāhīm Lodhī, bādshāh huā.

Ibrāhīm Shāh Lodhī.

San 1517 'Īsawī meṇ Ibrāhīm Shāh Lodhī, Sikandar Shāh Lodhī kā beṭā, takht-i-salṭanat par julūs-farmā huā. Yih bādshāh aisā maghrūr aur sar-kash thā, ki umarā ne us ke nakhwat aur ghurūr ke sabab se us kā sāth chhoṛ diyā, balki us ke khāndān ke tabāh karne ke dar-pae hū'e; chunānchi us ke bhā'ī, Jalāl Khāṇ, ko Jawanpūr kī ḥukūmat kā da'wī-dār muqarrar kiyā. Is amr meṇ baṛā jhagṛā aur fasād barpā rahā; yahāṇ tak ki Jalāl Khāṇ ne Jawanpūr par qabẓah kar liyā, aur Pādshāh ne fauj-kashī kar ke us ko bhagā diyā. Phir jab ki wuh giriftār ho kar āyā, to us ko Hāṇsī meṇ qaid karne kā ḥukm diyā, aur muḥāfiẓoṇ se kahā, ki "Rāh meṇ us ko qatl kar ḍālnā." Phir is Pādshāh ko apne ṣūboṇ par aisā shakk ho gayā, ki ka'ī ṣūbe us se khauf kar ke phir ga'e. Islām Khāṇ ne chālīs hazār sawār jam' kar ke Pādshāh par ḥamlah kiyā, jis meṇ Islām Khāṇ mārā gayā, aur us kī fauj ne shikast khā'ī. Padshāh ne tab darbār ke amīroṇ par ziyādahtar khafagī karnī shurū' kī; aur Bahādur Khāṇ, Ḥākim-i-Bihār, ne bādshāhī khiṭāb khud ba-khud ikhtiyār kar ke ek lākh fauj jam' kī, aur ka'ī daf'ah pādshāhī fauj ko shikast dī. Is 'arṣe meṇ Daulat Khāṇ, Sūbah-dār-i-Multān, ne jab dekhā, ki is bādshāh ke waqt meṇ kisī ṣūrat se aman nahīṇ hotā, aur Hindustān meṇ tahlukah paṛā hai, aur bachāo kī ṣūrat naẓar nahīṇ ātī; to Shāh Bābar ko, jo Kābul meṇ Mughloṇ kā pādshāh thā, yih likhā, ki "Hindustān meṇ ā kar is mulk ko apne qabẓe meṇ lā'o, aur Ibrāhīm Lodhī, pādshāh-i-ẓālim, ke panje se dunyā ko chhoṛā kar rāḥat pahuṇchā'o." Chunānchi us ke likhne ke muwāfiq Shāh-i-Kābul Mulk-i-Panjāb ko lūṭtā aur tārāj kartā huā Dihlī ko rawāna huā. Jab ki Pānīpat pahuṇchā, to Sulṭān Ibrāhīm ne ba-ẕāt-i-khud muqābalah kiyā, aur wahāṇ Ibrāhīm Lodhī ke lashkar ko shikast hū'ī aur wuh khud mārā gayā. San 1526 'Īsawī meṇ Khāndān-i-Mughalīyah ke hāth Hindustān āyā, aur Khāndān-i-Lodhī kā khātimah ho gayā. Is khāndān meṇ tīn pādshāh hū'e, jinhoṇ ne chhahattar baras tak salṭanat kī.

BĀB-I-NAHUM—KHĀNDĀN-I-MUGHALĪYAH.

Bābar Bādshāh.

Muḥammad Ẓahīru-d-Dīn Bābar, parotā Amīr Tīmūr kā, baṛā shūjā' aur bahādur bādshāh Mulk-i-Eshhiyā meṇ guzrā hai. Yih pādshāh san 1483 'Īsawī meṇ paidā huā; aur is kā silsilah, māṇ kī ṭaraf se Changez Khāṇ tak, aur bāp kī ṭaraf se Amīr Tīmūr tak, pahuṇchtā hai. Is ke bāp ne, jo Indjān aur Farghāna kā wālī thā, is laṛke ko honehār dekh kar bārah baras kī 'umr meṇ Indjān kā nāẓim kiyā; aur wuh apne bāp ke intiqāl ke ba'd takht-i-khilāfat par baiṭhā. Is pādshāh kī 'ajīb sarguzasht hai. Kabhī to wuh shahanshāh ho jātā thā, aur kabhī sau ādmī bhī us ke hamrāh na hote the. Kabhī to wuh mālik ek baṛe mulk kā thā, aur ek dam meṇ ek jhopṛā bhī panāh lene ko us ke pās na rahtā thā. Jab ki wuh apne mulk-i-maurūṣī se nikālā gayā, to us ne ṣirf do sau chālīs ādmī jam' kar ke Samarqand par, jahāṇ ek baṛī fauj maujūd thī, ḥamlah kiyā; aur yih tadbīr kī ki qarīb ādhī rāt ke shahr ke nazdīk jā kar faṣīl par chaṛh kar shahr ke andar dākhil ho gayā, aur wahāṇ kuchh us ke ṭaraf-dār bhī sāth hū'e; phir yakbārgī fatḥ kā ghul machā diyā. Yih shor sun kar Samarqand kā pādshāh apnā dāru-l-khilāfat chhoṛ kar bhāg gayā: Bābar fauran wahāṇ kā pādshāh ho gayā. Thoṛe dinoṇ ke ba'd Samarqand ma' us ke muẓāfāt ke us ke hāth se nikal gayā. Us ne Kābul par ḥamlah kiyā; wahāṇ ke bāshindoṇ ne be-intiẓāmiy-i-mulk ke bā'iṣ se us kā ānā ghanīmat jānā. Phir Qandahāriyoṇ ne bhī us ko bulāyā: wahāṇ ā kar apne mukhālifoṇ se aisā laṛā, ki chand amīr apne hāth se us ne qatl kiye. Is liye dushman kī tamām fauj us kī shujā'at dekh kar mutaḥaiyir ho ga'ī, aur sab ne us kī iṭā'at qubūl kar lī.

Ba'd az-āṇ Bābar ne un aẓlā' par, jo Sindh ke qurb o jiwār meṇ wāqi' hain, ka'ī ḥamle kiye; aur phir ek muddat ke ba'd Hindustān kā da'wā kiyā. Chunānchi terah hazār sawār le kar Dihlī ko āyā; aur Ibrāhīm Shāh ek lākh sawār aur ek hazār hāthī le kar Pānīpat par ā kar ṣaff-ārā huā. Ibrāhīm ko fann-i-jang na ātā thā; tamām fauj ek jagah ṣaff bāṇdh kar khaṛī kar dī, jis ko

Bābar kī fauj ne ek ḥamlah men parāganda kar diyā. Magar Ibrāhīm ne is par bhī dushman kī fauj ke qalb par ḥamlah kiyā, aur wahān donon pādshāhon men larā'ī hū'ī. *Ibrāhīm mārā gayā aur us kī fauj bhāg ga'ī* ; aur Bābar ne san 1526 'Īsawī men *Dihlī ke takht* par julūs kiyā.

Bābar ke waqt se Paṭhānon kī saltanat ko zawāl āyā. Ibtidā men Bābar kī saltanat ko istiqlāl naṣīb na huā; kyūnki Paṭhānon ke sardār, jo mukhtalif aẓlā' men ḥākim the, Bābar ko ghāṣib samajhte the; aur Rājpūt, jo qaum-i-Hunūd men bare shujā' aur man-chale the, Afghānon ke ṭaraf-dār the. Algharaẓ ek lākh ādmī ba-sar-kardagiy-i-Maḥmūd, jo shāh-i-mutawaffā kā bhā'ī thā, Hindustān ke maghrib kī ṭaraf jam' hū'e. Is waqt men Bābar chāron ṭaraf se dushmanon ke narghe men ā gayā; magar wuh aisā shujā' thā, ki us ne is amr se ẕarā bhī na khauf kiyā. Har-chand us ke sardāron ne ṣalāḥ dī, ki "Āp Daryā-i-Sindh par tashrīf le chalen;" par us 'ālī-himmat pādshāh ne itnī barī salṭanat kā chhor denā munāsib na jānā, aur un ko yih jawāb diyā, ki "Muqtaẓā-i-ghairat yih hai ki lar lījiye. Dunyā men ek daf'ah marnā hai: pas yih bāt sab se bihtar hai ki lar kar maren." Aur Shāh Nāmah ke maẓmūn-i-shujā'at-mashhūn ke ash'ār parh kar logon ko sunā'e. Aur chūnki us ke dushmanon men aksar Hindū the, us ne apnī fauj ke logon se kahā, ki "Yih log kāfir hain; in se jihād karnā ẓarūr hai." Us kī fauj ne, is bā'iṣ se ki wuh sharāb pītā thā, us ko imām banāne se inkār kiyā. Is liye us ne jhaṭ-paṭ taubah kar lī, aur sharāb pīne se parhez kiyā; aur jis qadr sone kī piyāliyān mai-noshī ke wāsṭe banī hū'ī thīn, sab ko galā kar fuqarā aur masākīn ko lillāh diyā. Yih dekh kar tamām fauj ne Qurān Sharīf uṭhā liyā, ki "Ham tere sāth khūb larenge aur jān denge." Is iqrār se Bābar ko ḥanṣalah huā; aur barā bharosā us kā bandūqchiyon aur top-khāna par thā; kyūnki Bābar ke zamāne se pahle top-khāna aur piyādon kī fauj Hindustān men kam larī thī. Chunānchi bar-waqt muqābalah ke topen āge lagā'ī ga'īn, aur topon ke pīchhe piyāde the, aur bā'īn ṭaraf topon ke sawār the. 'Alā-ṣ-ṣabāḥ fauj Paṭhānon kī āge barhī, aur yamīn o yasār se Bābar ke lashkar ko gher liyā; lekin top-khāne kī madad se us ne fauj-i-mukhālif ko pīchhe haṭā diyā.

Jab Bābar ne dekhā ki ghanīm kī fauj do chār ḥamle kar ke ab thak ga'ī, us waqt do daste fauj-i-muntakhab ke le kar dushman par dhāwā kiyā. Mukhālif tāb muqābalah kī na lā ke bhāge, aur bahut se nām-war sardār māre ga'e. Agarchi Bābar ke mukhālif, ki bare qawī aur zor-āwar the, mutafarriq ho ga'e; magar phir bhī is sabab se, ki sar-kashān-i-Kābul o Hindustān us ke 'aish ko munaghghaṣ karte rahte the, dil-jam'ī se us ko pādshāhat karnī naṣīb na hū'ī. Ākhir ko chār baras salṭanat kar ke san 1530 'Īsawī men us ne is dunyā se kūch kiyā.

Bābar tamām pādshāhān-i-Hind men barā shujā' thā, aur bare bare kār-i-numāyān us se hū'e, jin men wuh Amīr Tīmūr se bhī gū-i-sabqat le gayā. Jis qadr wuh fatḥ-yāb huā, usī qadr us ne shikast bhī khā'ī; aur jis qadr mulk us ne fatḥ kiye usī qadr kho'e bhī. Par ākhir-i-'ahd men ba-istiqlāl salṭanat kī larā'ī men barā kāmil sipah-sālār thā. Us kī ṭāqat-i-jismānī larā'ī aur shikār men ḥadd-i-basharīyat se ziyādah thī. 'Ilm-i-mūsīqī aur fann-i-shā'irī men ustād-i-kāmil aur sakhī aur ṣāf-dil thā. Ka'ī daf'ah us ne apne jānī dushmanon par raḥm kiyā hai.

Humāyūn Pādshāh.

Ẓahīru-d-Dīn Bābar Pādshāh kī wafāt ke ba'd san 1530 'Īsawī men Humāyūn Ibn-i-Bābar, ki har-dil-'azīz aur aqlmand thā, takht-nishīn huā. Is Bādshāh ko 'ilm-i-nujūm ke sīkhne kā barā shauq thā, aur khud bhī khūb māhir thā. Us ne sāt diwān-khāne sāt saiyāron ke nām par banā'e the. Chunānchi sipah-salār aur fauj ke sardār khāna'-i-Mirrīkh men bulā'e jāte the, aur Muftī aur Qāzī khāna-'i-'Uṭārid men, aur qāṣid aur shā'ir aur musāfir khāna-'i-Qamar men ṭalab huā karte the, aur sāzinde aur rāg nāch wāle khāna-'i-Zuhrah men āyā karte the, aur 'alā-hāẕa-l-qiyās. Awā'il-i-'umr men wuh 'aish o nishāṭ men maṣrūf thā, ki yakāyak salṭanat kā bojh us ke sar par ā parā, aur us imtiḥān men wuh pūrā niklā. Chand roz ke ba'd us ko ittifāq larā'ī kā Bahādur Shāh, Ḥākim-i-Gujrāt, se huā. Humāyūn ne ba-liḥāẓ ittiḥād-i-maẕhab ke sardār-i-maẕkūr ko, jab ki wuh Jaipūr ke Rāja se lar rahā thā, kuchh īẕā na dī thī; magar ab ek fauj-i-jarrār le kar us par charhā'ī kī, aur us ko is qadr tang kiyā, ki wuh nāchār ho kar

Gujrāt ko bhāg gayā, aur wahāṇ jā kar Shahr Chabā'ī meṇ apnā khizānah rakh kar Aḥmad-ābād ko bhāg gayā, aur Bādshāh ne Gujrāt ko fatḥ kar liyā. Yih muhimm kuchh un muhimmāt se kam na thī, jo Tīmūr yā Bābar ne sar kī thīṇ. Ba'd az-āṇ Humāyūṇ ko us ke bhā'īyoṇ, ya'nī Hindāl aur Kāmrāṇ ne, jo bādshāh ke 'afv-i-jarā'im aur raḥm-dilī ke bā'iṣ diler ho ga'e the, tang karnā shurū' kiyā. Chūnki fauj-i-shāhī in pādshāh-zādoṇ ke pās pahle hī se rahtī thī, is liye unhoṇ ne ek dūsre ke ba'd salṭanat kā da'wā kiyā.

Sher Khāṇ Afghān, Hākim-i-Bangāla, ne jab yih dekhā, ki pādshāh ke ghar meṇ jhagṛā ho rahā hai, dilerī kar ke fauj-i-kaṣīr le kar Humāyūṇ par charhā'ī kī. Chūṇki Humāyūṇ be-inti-ẓāmiy-i-mulk ke bā'iṣ se fauj-i-kāfī jam' na kar sakā; is wāsṭe shikast khā kar parīshāṇ-ḥāl Āgre kī ṭaraf bhāg gayā. Jab Humāyūṇ ke bhā'īyoṇ ne dekhā, ki āpas ke nifāq ke sabab se mulk hāth se jātā rahegā, Humāyūṇ kī madad ko ā'e; magar āpas meṇ kuchh dilī maḥabbat na thī. Humāyūṇ ne ek aur fauj jam' kar ke Sher Khāṇ par charhā'ī kī; magar ākhir ko shikast khā'ī, aur nāchār ho kar Dāru-l-Khilāfat ko chhoṛ kar chhoṭe chhoṭe ḥākimoṇ se panāh kā ṭālib huā. Magar yih aisā bad-bakht pādshāh thā, ki kisī ne us ko madad na dī. Baṛī parīshānī aur ḥairānī ke ba'd Rāja Māl Deo, Rāja-'i-Ajmer, ke pās panāh lene ko gayā, aur us se i'ānat chāhī. Rāja ne ba-ẓāhir iqbāl kiyā, aur bāṭin meṇ chāhā, ki "Kisī ḥīle se Humāyūṇ ko qaid kar ke dushman ke ḥawāle karūṇ;" magar ek Rājpūt ne, jo Humāyūṇ kā namak-khwār-i-qadīm thā, is bhed se pādshāh ko iṭṭilā' dī. Humāyūṇ ma' apne rafīqoṇ ke ādhī rāt ko wahāṇ se bhāgā, aur sau kos tak kahīṇ dil-jam'ī se dam na liyā. Aṣnā-i-rāh meṇ us tamām giroh ne pānī ke na milne se bahut taklīfeṇ uṭhā'īṇ; kyauṇki zamīn registānī thī aur kosoṇ tak pānī na thā. Saikṛoṇ ādmī aur jānwar māre pyās ke mar ga'e. Humāyūṇ kī sawārī kā ghoṛā bhī mar gayā; ek sipāhī ne apnī wālidah kī sawārī kā ghoṛā bādshāh ko diyā. Jab logoṇ ne apne pīchhe ghubār uṭhtā huā dekhā, to yaqīn jānā ki dushman ta'āqub kiye chalā ātā hai; us waqt sab ke hosh o ḥawāss ziyādah-tar parīshān ho ga'e, aur jahāṇ tak bhāgā gayā, bhāge. Ittifāqaṇ rāt kī tārīkī meṇ Humāyūn ma' malikah

aur bīs sawāroṇ ke rāh bhūl kar lashkar se judā ho gayā; aur jab ṣubḥ hū'ī, to dushman ke ek giroh ne ā gherā. Humāyūṇ ne ko'ī ṣūrat rihā'ī kī na dekh kar shujā'at ko kām farmāyā, aur unhīṇ chand ādmiyoṇ ko ham-rāh le kar aisā laṛā ki dushmanoṇ ke jī chhuṛā diye. Us laṛā'ī meṇ nā-gahānī ek tīr mukhālifīn ke sardār ke aisā lagā ki us kā kām tamām huā; is sabab se wuh log titar bitar ho ga'e. Humāyūṇ ne fatḥ-yāb ho kar wahāṇ se kūch kiyā, lekin tīn rāt aur din rāh meṇ kahīṇ pānī kī shakl na dekhī. Ākhir ko jab chand shakhṣoṇ ke sāth Amar Koṭ meṇ, jo Sindh ke qarīb wāqi' hai, pahuṇchā; to wahāṇ kā Rāja nihāyat tawāẓu' se pesh āyā, aur jo madārij, mihmāṇ-nawāzī ke haiṇ, bajā lāyā. Isī jagah Aktūbar kī chaudhwīṇ tārīkh ko san 1542 'Īsawī meṇ Akbar mutawallid huā. (Yih wuhī Akbar hai, jo baṛā nām-war pādshāh Hindustān kā huā.) Lekin pādshāh ko nāchārī se bhāgnā muqaddam thā: yih ṭifl ek sardār-i-namak-ḥarām bad-ẕāt ke hāth ā gayā, jis ne us laṛke ko le kar Mirzā Kāmrāṇ, ya'nī pādshāh ke bhā'ī ko, jo Kābul aur Qandahār kā pādshāh aur Humāyūṇ kā dushman-i-jānī thā, ḥawālah kar diyā.

Sulṭān Ṭahmāsp Shāh-i-Fāras ne jab sunā, ki Humāyūṇ ne sukanā-i-Hind se bahut muṣībateṇ uṭhā'ī haiṇ, ek nāma badīṇ maẓmūṇ Humāyūṇ ko likhā, ki "Tum yahāṇ chale ā'o; maiṇ har ḥāl meṇ tumhārā mu'īn o madadgār hūṇ; aur jis qadr mujh se ho sakegā, tum se nek sulūk karūṇgā." Humāyūṇ to jān se ba-tang thā, fauran Fāras ko rawāna huā, aur ek sāl tak Iṣfahān meṇ rahā. Shāh-i-Īrāṇ ne Humāyūṇ se kuchh 'ahd o paimāṇ kiye, aur us ko das hazār sawār de kar kahā, ki "Ab tum apne mulk-i-maurūṣī ko do-bāra fatḥ karo." Humāyūṇ ne yih madad ni'mat-i-ghair-mutaraqqabah samjhī; aur pahle us ne Kābul par, jahāṇ us kā bhā'ī, Kāmrāṇ, ḥukūmat kartā thā, aur jis ke pās us kā beṭā, Akbar, thā, chaṛhā'ī kī. Jab ki us ne shahr kā muḥāṣarah kiyā, Kāmrāṇ ne us ke beṭe, Akbar, ko lakṛiyoṇ meṇ bāṇdh kar faṣīl-i-shahr se laṭkā kar dikhlāyā; aur us se us kā maṭlab yih thā, ki "Agar tum ḥamlah karoge, to maiṇ tumhāre is beṭe ko lakṛiyoṇ meṇ jalā dūṇgā." Bā-wajūd is dardnāk aur raḥm-angez ḥāl ke dekhne ke pādshāh apne 'azm par mustaqill rahā, magar bahut dhamkiyāṇ is amr-i-qabīḥ ke rokne ke wāsṭe detā rahā. Kāmrāṇ ne Akbar ko to kuchh na satāyā, magar apne ham-rāhiyoṇ ko le kar

Kābul se nikal gayā. Humāyūṇ ne shahr meṇ dākhil ho kar apne beṭe, Akbar, ko chhātī se lagāyā, aur khud az-sar-i-nau pādshāh huā. Nau baras tak Humāyūṇ ne is shahr meṇ salṭanat kī. Agarchi us kā bhā'ī is 'arṣe meṇ us ko bahut satātā rahā, lekin mutawātir shikast khā'ī; aur anjām-kār maghlūb huā. Ba'd az-āṇ Humāyūṇ ne chha baras ke 'arṣe meṇ apne tamām mamālik-i-maurūṣī ko fatḥ kar liyā Is hangāme meṇ us kā ek bhā'ī 'uẕr o ma'ẕirat kar ke us se ā milā, aur aise aise shujā'at ke kām kiye, ki Humāyūṇ kī khāṭir se aglā malāl-i-ghubār raf' ho gayā, aur nihāyat maḥẓūẓ ho kar apne beṭe, Jalālu-d-Dīn Akbar, ko us kī beṭī ke sāth mansūb kiyā. Yih bhā'ī Humāyūṇ kā kisī laṛā'ī meṇ mārā gayā. Aur dūsre bhā'ī, Kāmrāṇ ko, jo nihāyat mufsid aur mutamarrid thā aur us kī chashm-poshī ko khayāl meṇ na lātā thā, nāchār ho kar Humāyūṇ ne qaid kiyā. Sab logoṇ ko yaqīn thā ki Humāyūṇ us ko zinda na chhoṛegā; magar us ne Khudā kā khauf kiyā, ṣirf āṇkheṇ us kī nikalwā ḍālīṇ. Ek muddat ke ba'd Kāmrāṇ Mirzā ba-ijāzat-i-Humāyūṇ Pādshāh Makkah ko chalā gayā, aur wahāṇ tīn baras ke ba'd us ne intiqāl kiyā.

KHĀNDĀN-I-SŪRĪ.

(*San 1540 'Īsawī se san 1556 'Īsawī tak.*)

Jab tak ki Humāyūṇ in ḥādiṣāt meṇ mubtalā rahā, Sher Shāh ne mauqa' pā kar tamām mamlikat-i-Hind par apnī salṭanat ba-khūbī kar lī, aur aisā intiẓām kiyā, ki har ek shakhṣ us se khush ho gayā. Chunānchi us ne Gangā se le kar Daryā-i-Sindh ṭak, jo tīn hazār Aṇgrezī mīl kā fāṣilah hai, ek saṛak banwā'ī, aur us kī donoṇ ṭaraf mewadār darakht lagā'e; aur do do mīl ke fāṣile par ek ek kuwāṇ khudwā diyā; aur har ek manzil par ek ek sarāe musāfiroṇ ke utarne ko banwā'ī, jis meṇ har ek musāfir ko pādshāh kī ṭaraf se muft khānā miltā thā. Wuh inṣāf ba-khūbī kartā thā: log baṛe aman aur chain se guzar karte the.

Pāṇch baras Sher Shāh salṭanat kar ke faut huā; aur us kī jagah Salīm Shāh, us kā beṭā, takht-i-Hind par julūs-farmā huā. Us ne nau baras salṭanat kī; magar yih laṛkā dānā'ī aur liyāqat meṇ apne bāp ke barābar na thā. Ab chūṇki salṭanat kā wāriṣ ek

laṛkā ṣaghīr-sinn rahā, is liye amīroṇ aur nawwāboṇ kī be-intiẓāmī ke sabab se baṛā fasād barpā huā.

Yih ḥāl Hindustān kā dekh kar Humāyūṇ ke khair-khwāhoṇ ne us ke dil par munaqqash kar diyā, ki agar wuh thoṛī bhī fauj le kar Hind kā qaṣd kare to yih be-intiẓām mulk jald fatḥ ho jā'egā. Humāyūṇ ne pandrah hazār sawār aur bahut Panjābī naukar shāmil le kar Hindustān par fauj-kshī kī, aur jis par ḥamlah-āwar huā, use apnī iṭā'at meṇ lāyā. Daryā-i-Sindh 'ubūr kar ke awwal Tātār Khāṇ, Ḥāk'm-i-Lāhor se laṛā'ī hū'ī, jis ko Bahrām Khāṇ, Sipah-sālār-i-Shāh Humāyūṇ ne ḥālat-i-ghaflat meṇ ḥamlah kar ke shikast dī. Paṭhānoṇ ne yih ḥāl dekh kar ek shakhṣ, musammā ba Sikandar ko, jo Sher Shāh kā bhatījā aur fann-i-sipāhgarī meṇ baṛī dastgāh rakhtā thā, takht-i-Dihlī par biṭhā diyā. Us ne assī hazār ādmī kī fauj jam' kar ke Humāyūṇ ke muqābalah par kūch kiyā; baṛī bhārī laṛā'ī jānibain kī sar-garmī se hū'ī. Akbar Ibn-i-Humāyūṇ ne, jo us waqt ṣirf terah baras kā thā, is laṛā'ī meṇ baṛī dād-i-mardānagī dī; aur us ko dekh kar sipāh jān dene par musta'idd ho ga'ī. Chunānchi Paṭhānoṇ ne shikast khā'ī, aur un kī fauj parīshān ho ga'ī; aur Sikandar Shāh aise zar-khez mulk ko be-sar chhoṛ kar koh-i-shimāl kī ṭaraf bhāg gayā.

Humāyūṇ ne terah baras ke ba'd do-bāra apne bāp ke takht par julūs kiyā. Magar ek baras bhī us ke julūs ko guzarne na pāyā thā, ki ek roz kisī taqrīb se kutub-khāne kī chhat par chṛhā, aur wahāṇ der tak tafrīḥan ṭahlā kiyā. Ba'd azāṇ thak kar hawā khāne ko baiṭh gayā: is meṇ azān hū'ī; chāhtā thā kī 'aṣā ṭek kar uṭhe: magar chūṇki wahāṇ sang-i-marmar kā farsh thā, is wajh se lakṛī phisal ga'ī, aur wuh saṇbhal na sakā, aur chhat se nīche ā paṛā. Chand roz bīmār rah kar san 1556 'Īsawī meṇ jāṇ-ba-Ḥaqq-taslīm huā.

Yih Bādshāh bahut shujā', har-dil-'aziz, fāẓil, aur bad-qismat thā. Jaisī muṣībateṇ is par guzrī haiṇ, kisī par Eshiyā meṇ nahīṇ guzrīṇ. Aur us kī yih wajh hai, ki wuh raḥm-dil bahut thā. Chunānchi Tārīkh-i-Firishta meṇ likhā hai, ki "Agar yih Bādshāh sang-dil hotā, to nihāyat baṛā bādshāh apne waqt kā hotā." Agar is zamāne meṇ yih qā'idah qarār pātā, ki siwāe baṛe beṭe ke

aur ko'ī beṭā wāriṣ-i-salṭanat na ho, to kabhī aisī qabāḥaten pesh na ātīn, jo us waqt ẓuhūr men ā'īn.

MUḤAMMAD JALĀLU-D-DĪN AKBAR IBN-I-HUMĀYŪN PĀDSHĀH.

Humāyūn Pādshāh kī wafāt ke ba'd Hindustān ke takht ne aise shahan-shāh ke julūs se zīnat pā'ī, jis kā ṣānī, is mulk men to kyā, kisī mamlikat men na huā hogā. Yih bādshāh Jalālu-d-Dīn Muḥammad Akbar Ibn-i-Humāyūn Pādshāh thā, jis ke naiyir-i-iqbāl ke rū-ba-rū kisī bad-andesh aur mufsid kā chirāgh na jalā. Aur bā-wujūde-ki yih apne bāp kī wafāt ke waqt terah baras se ziyādah 'umr kā na thā, lekin kisī kā ḥauṣalah na paṛā, ki us kī takht-nishīnī kā māni' hotā. Hangām-i-ṭufūlīyat men bajāe jaur-i-tarbiyat-i-ustād ke us ne baṛī baṛī muṣībaten pīr-i-falak ke hāth se khīnchī thīn, aur bahut sī taklīfen apne bāp ke dushmanon se uṭhā'ī thīn. Bā-wujūd is ke apne ẕihn-i-'ālī kī ṣafā'ī aur 'aql-i-Khudā-dād kī rasā'ī se chand roz men mu'āmalāt-i-siyāsat aur mulk-dārī ke rumūz ko khūb samajhne, aur har amr ke nek o bad ko achchhī ṭarah pahunchane lagā.

Ṭāli' kī khūbī se Bahrām Khān atālīq bhī us ko aisā milā, jo hama-tan us kī khair-khwāhī kā dam bhartā thā, aur siwāe ek bāt ke, ki gustākhī aur bebākī us ke mizāj men thī, aur sab ṭaraḥ se apne mālik kī wafā-dārī aur taraqqiy-daulat kī hawā-khwāhī men ṣābit-qadam thā. Akbar Pādshāh ke julūs ke thoṛe din ke ba'd Hemūn Baqqāl, jo aṣl kā raẕīl thā magar ḥauṣalah-'i-jalīl rakhtā thā, bar sar-i-baghāwat huā, aur fauj-i-kaṣīr jam' kar ke Mughlon se do laṛā'īyon men fatḥ-yāb huā; yahān tak ki Akbar ko Satlaj pār tak haṭā le gayā. Jis ṭaraḥ par us ne ibtidā men apnī taraqqiy-jāh-o-ḥashmat ke wāsṭe sa'y kī thī, agar usī ṭaraḥ apne irāde par qā'im rahtā, to shubhah na thā ki Khāndān-i-Tīmūrīyah kā nām o nishān Hindustān men bāqī na rakhtā. Magar chūnki thoṛe pānī kā bullā thā, is liye jald phūṭ gayā, aur Dihlī men qiyām kar ke shān o shaukat kī namūd men maṣrūf huā. Is arṣe men Mughlon ne Lāhor men jam'īyat baham pahunchā ke Dihlī kā phir qaṣd kiyā; aur Pānīpat men donon lashkaron kā muqābalah huā. Hemūn-i-nā-maimūn kī fauj ne shikast khā'ī; aur wuh khud giriftār ho kar Pādshāh ke rū-ba-rū ḥāẓir kiyā gayā.

Us waqt Bahrām Khāṇ, mushīr-i- tadbīr-i-salṭanat, ne 'arẓ kī, ki "Jahāṇ-panāh is kāfir ko apne hāth se qatl kareṇ." Agarchi dil pādshāh kā na chāhtā thā ki us ke khūn se apne hāth ko ālūda kare, lekin Bahrām Khāṇ kī khāṭir se shamshīr-i-barahna hāth meṇ le kar Hemūṇ ke sar se chhuā dī. Bahrām Khāṇ ne usī waqt ek aisā hāth mārā, ki Hemūṇ kā sar tan se judā ho gayā.

Us waqt tak to Bahrām Khāṇ bādshāh kā khair-khwāh rahā, lekin phir apnī khidmatoṇ par maghrūr ho kar minnat aur iḥsān rakhne aur nakhwat karne lagā. Akbar ne bhī apnī qūwat ko jāṇch kar us se aisī be-i'tinā'ī kī, ki Bahrām Khāṇ 'alāniyah bāghī ho gayā; magar shikast khā kar is naubat ko pahuṇchā, ki paighām bhej kar pādshāh se multajī 'afv-i-jarā'im kā huā. Akbar ke dil par us kī ṭaraf se mail na āyā thā; us ke quṣūroṇ ko mu'āf kiyā, balki bādshāhī julūs us ke lene ke wāsṭe bhejā. Bahrām Khāṇ ne āstāna-'i-daulat par qadam rakhte hī dastār gardan meṇ ḍālī, aur nālāṇ o dawāṇ o ba-chashm-i-giryāṇ apne ta'īn zer-i pāe pāya-'i-sarīr-i-khilāfat sar-nagūṇ kiyā. Akbar ne khair-khwāh-i-qadīm samajh kar donoṇ hāthoṇ se us ke sar ko uṭhā liyā, aur darjah-'i-a'lā par sab amīroṇ se ūpar biṭhlā ke khil'at-i-besh-bahā 'ināyat kiyā, aur zabān-i-mubārak se farmāyā, ki "Agar Bahrām Khāṇ ko kār-i-sipahgarī pasand ho, to ḥukūmat Kālpī aur Chanderī kī us ke wāsṭe maujūd hai. Aur jo Ḥuẓūr meṇ rahnā pasand-i-khāṭir ho, tau bhī 'āṭifat aur makramat-i-shahanshāhī ba-dastūr-i-qadīm be kam o kāst us khair-khwāh-i-derīna kī nisbat mar'ī aur malḥūẓ hogī. Aur agar ṭabī'at us kī 'ibādat aur apne Ma'būd kī bandagī ko chāhe, to Makke ke Ḥajj ko rawāna ho. Fauj-i-shāhī us kī 'izzat aur manzilat ke muwāfiq wahāṇ tak pahuṇchāne ko wāsṭe sāth kar dī jā'egī." Bahrām Khāṇ ne jawāb diyā, ki "Banda jab ek martabah quṣūr-wār ṭhahrā, ab kis muṇh se tamannā Ḥuẓūr meṇ rahne kī kare? Ḥuẓūr se us ke quṣūr mu'āf hū'e; usī ko daulat-i-'Uqbā aur sa'ādat-i-dārain samajhtā hai, aur yihī bihtarīn-i-in'ām khidmāt-i-sābiqah kā apne ḥaqq meṇ jāntā hai. Us kī tamannā-i-dilī ab yihī hai, ki fikr-i-'Āqibat meṇ maṣrūf ho, aur Ḥaẓrat-i-Sulṭāṇ se ijāzat Ḥajj kī mile." Pādshāh is amr meṇ muta'arriẓ na huā; aur Bahrām Khāṇ ne bahut khīmah o khargāh le kar Makkah-'i-Mu'aẓẓamah

kā ʻazm kiyā; lekin rāh meṇ kisī shakhṣ ke hāth se, jis ke bāp ko us ne ek laṛāī meṇ mārā thā, maqtūl huā.

Akbar ne baṛe ʻadl o dād ke sāth pādshāhat kī, aur bā-wujūd mutawātir laṛā'īyoṇ ke bahut sā waqt intiẓām-i-mulk aur band-o-bast-i-umūr-i-mālī meṇ ṣarf kiyā. Sā'ir muqaddamāt-i-jangiy o mulkiy o mālī aur maḥṣūloṇ ke wāsṭe ẓābiṭe muʻaiyan farmā'e. Us ne itne ā'īn aur qānūn jārī kiye, ki un kā bayān is mukhtaṣar meṇ gunjā'ish nahīṇ rakhtā. Abu-l-Faẓl ke Akbar-Nāma kī chand saṭroṇ kā maẓmūn, jo yahāṇ likhā jātā hai, us ke auẓāʻ aur auṣāf kī kaifīyat meṇ kāfī hai. " Hamesha is Pādshāh kī himmat isī par maṣrūf rahtī hai, ki sab ādmiyoṇ ke diloṇ ko hāth meṇ lā'e. Aur bā-wujūd be-shumār shughloṇ aur be ḥisāb fikroṇ ke, jo shahanshāh-i-ʻādil o raʻīyat-nawāz ko ẓarūr haiṇ, us ke dil par kabhī iẓtirāb nahīṇ hotā hai, balki jab dekho, shād naẓar ātā hai; kabhī marẓīy-i-Ilāhī se qadam bāhar nahīṇ rakhtā. Az-bas-ki tishna-'i-ʻilm o faẓl hai, ʻālimoṇ aur fāẓiloṇ kī ṣuḥbat se istifādah kartā hai, aur apnī fahm-i-rasā aur intiẓām-i-shā'ista par nāzāṇ nahīṇ hotā. Har ek bāt ghaur se suntā hai, is khayāl se ki dekhiye, kis ke muṇh se kyā bāt sunne meṇ ā'e, aur kis amr kī hidāyat aur ʻuqdah-kushā'ī ho. Bā-wujūd is qadr qudrat aur shaukat ke kabhī ghuṣṣah us ke dil meṇ nahīṇ ātā; balki hamesha khayālāt-i-nek us ke dil meṇ rahte haiṇ. Kisī millat aur maẓhab kī taḥqīr o taẓḥīk kā kalimah us ke muṇh se nahīṇ nikaltā; aur umūr-i-wājib meṇ kabhī takāsul o taghāful us se ẓuhūr meṇ nahīṇ ātā. Yih bādshāh har bāt par shukr kā sijdah dargāh-i-Ezidī meṇ bajā lātā hai, aur hamesha apne ḥāl aur afʻāl kā nigarāṇ rahtā hai. Bi-l-khuṣūṣ ṣubḥ o shām aur niṣf roz aur niṣf shab ko apne dil ko tamām umūr-i-dunyawī se haṭā kar Maʻbūd-i-Ḥaqīqī kī ṭaraf rujūʻ kartā hai. Gunahgāroṇ kī taqṣīreṇ muʻāf kartā hai; raʻāyā kī rifāh aur āsūdagī par naẓar rkhtā hai. Khwāhish-i-nafsānī kā ṭālib nahīṇ hotā; aur shab o roz meṇ faqaṭ ek martabah ṭaʻām tanāwul farmātā hai. Aur khwāb bahut kam kartā hai; bāqī tamām waqt umūr-i-ẓurūrī ke inṣirām meṇ ṣarf kartā hai. Shām ko thoṛī der ke ārām ke baʻd kām meṇ maṣrūf hotā hai. Baʻd us ke khalwat meṇ ḥukamā aur fuẓalā kī majlis jamʻ kar ke dānā'ī aur ʻaqlmandī kī bāteṇ suntā hai; ʻilmoṇ ke rumūz aur daqīqoṇ ko apnī

'aql-i-bārīk-bīn se daryāft kartā hai; aur na'e ā'īn ījād farmātā hai. Aslāf kī ghalaṭiyon ko iṣlāḥ detā hai, aur akhlāf ke wāste ṣaḥīḥ aur durust ẓawābiṭ muqarrar kartā hai. Us kī majlis men fāẓil tārīkh-dān bhī ḥāẓir rahte hain, aur riwāyāt-i-peshīn ko be kam o kāst bayān karte hain. Ba'd az-ān pādshāh kuchh rāt ga'e tak ḥukkām aur 'ummāl kī arẓiyān suntā hai, aur har ek par ḥukm-i-munāsib charhātā hai. Qabl ṭulū'-i-āftāb ke ahālī mawālī jam' hote hain, aur din nikalte hī jalwah-'i-shāhī se bahra-yāb ho kar kornish bajā lāte hain; ba'd us ke bahut se umūr-i-mutafarriq inṣirām pāte hain Aur us waqt Pādshāh-i-bedār-dil thorī der tak khwāb-i-istirāḥat farmātā hai."

Is Pādshāh ne larā'īyān bhī bahut larīn: kabhī ko'ī ṣūbahdār bar-sar-i-muqābalah āyā; kabhī kisī Hindū rājā se jang hū'ī; kabhī un Muḥammadī pādshāhon se, jin kī mamlikat kī ḥaden us kī salṭanat se muttaṣil thīn, khet parā. Mukhtaṣar yih hai ki Mālwa do daf'ah us ke qabẓe se nikal gayā, aur donon martabah maftūḥ huā. Isī ṭaraḥ Ṣūbah'-i-Gujrāt bhī barī larā'ī se hāth āyā. Kābul men us ke bhā'ī ne sar-kashī kī, aur ākhir maghlūb ho kar 'afv-i-jarā'im se jān-bar huā. Ṣūbah-'i-Bangāla men ka'ī daf'ah sarkashī hū'ī: aur khiṭṭah-'i-be-naẓīr-i-Kashmīr par, ki is waqt tak kisī se maftūḥ na huā thā, is Pādshāh ne khud 'azīmat kī; aur Dakan kī muhimm par apne beṭe ko bhejā. Alqiṣṣah jahān us ke lashkar kā nishān jātā thā, fatḥ o nuṣrat peshwā hotī thī. Khāndes bhī us ne fatḥ kiyā: Barār kā Ṣūbah ṣulḥ se hāth āyā: Aḥmadābād bhī barī larā'ī ke ba'd maftūḥ huā. Is Pādshāh kī yih sab se pichhlī muhimm thī. Jis waqt ki wahān se Āgre kī taraf murāja'at kar ke āyā, ikkāwan baras kī salṭanat ke ba'd san 1605 'Īsawī men Akbarābād men is 'ālam-i-fānī se musāfir 'ālam-i-bāqī kā huā. Usī jagah us kī qabr Sikandara men hai. Al-gharaẓ yih pādshāh tamām 'umr ṣifāt-i-ẓātī aur ḥusn-i-intiẓām-i-umūr-i-mulkīy-o-mālī men nek-nām rahā. Us kī tārīkh-i-wafāt yih hai:—

Tārīkh-i-wafāt-i-Akbar Pādshāh.

Jab ki Akbar ne lī Bihisht kī rāh,
Hū'ī tārīkh "Faut-i-Akbar Shāh."
1015 A. H.

Is pādshāh ke mazhab men ikhtilāf hai. Ba'ze kahte hain ki wuh Shammās thā; aur ba'z kahte hain ki Hunūd ke mazhab se us ko barā i'tiqād thā. Magar asl hāl yih hai, ki wuh kisī aur mazhab kā mu'taqid na thā; hān, us ko har ek mazhab kī kitāb sunne aur har ek millat kī i'tiqādī bāten daryāft karne kā shauq bahut thā. Chunānchi isī wāste Purtukāl ke Pādshāh ko nāma likh kar tīn bār Pādrī log tahqīq-i-mazhab-i-'Īsawī ke wāste bulwā'e, aur Injīl sunī; aur mubāhasah un men aur Musalmānon ke 'ālimon men huā. Chūnki Akbar kisī mazhab se ta'assub na rakhtā thā, isī wāste itne dinon tak us kī saltanat qā'im rahī, aur sab log, Hindū aur Musalmān wa ghairah, us ke maddāh hain.

Shāh-zāda Salīm Abū-l-Muzaffar Nūru-d-Dīn, 'urf Jahān-gīr Bādshāh.

Shahanshāh Akbar kī wafāt ke ba'd us kā iklautā betā, Shah-zāda Salīm, san 1605 'Īsawī men mutābiq san 1015 Hijrī ke takht-i-Hindustān par Qil'ah-'i-Akbarābād men julūs-farmā huā, aur Jahāngīr khitāb ikhtiyār kiyā. Agarchi logon ne Khusrau Ibn-i-Jahāngīr se sāzish kar ke chāhā, ki Jahāngīr ke is bete ko takht par bithlā den, magar pesh-raft na ga'ī; aur Jahāngīr ne ba-sabab mihr-i-padarī ke is daf'ah jurm apne bete, Khusrau, kā mu'āf kiyā. Magar Khusrau ne phir baghāwat kī: tab pādshāh ne us kī fauj ko shikast de kar us ko apne huzūr men bulwā kar jo yih hāl pūchhā, to us ne apne is jurm kā iqrār kiyā, magar apne sāth ke sar-kashon kā nām hargiz zabān par na lāyā. Ākhir-kār tamām 'umr us kī qaid kā hukm huā; aur us kī himāyat karne wālon ko talāsh kar ke ek ek ko bahut taklīf de kar us ke sāmne jān se mārā. Das baras ke ba'd yih pādshāh-zāda qaid se rihā huā; aur us ko us ke haqīqī bhā'ī, Shāh-Jahān, ne apne hāth se qatl kar dālā.

Jahāngīr kī tārīkh men, us kā ek amīr-i-kabīr kī mankūhah par 'āshiq honā, aur us ke shauhar ke qatl karne ke b'ad us ko apne qābū men lānā, sab se barā mājarā aur gunāh tasawwur kiyā gayā hai. Us kā yih qissah hai, ki ek shakhs, musammā ba Khwāja Ayāz, kisī 'ālī khāndān kā bigrā huā qaum-i-Tātār se thā.

Jab muḥtāj-i-nān-i-shabīna huā, to us ne ma' apnī bīwī ke Hindustān kā safar ikhtiyār kiyā. Un aiyām men us kī 'aurat ḥaml se thī. Jis waqt yih donon us dasht se guzar rahe the, jo Hindustān aur Tātār kī rāh men wāqi' hai, rāste men ek larkī paidā hū'ī. Khwāja Ayāz, us kā bāp, aur māṇ iflās men mubtalā the. Yih soch kar, ki is laṛkī kī parwarish kyūṇkar karenge, aur kahāṇ is ko le kar phirenge, aur yih bhī khayāl kar ke, ki yih laṛkī baṛī manḥūs hai jo aisī muflisī men paidā hū'ī hai, us ko usī jagah jangal men chhoṛ kar qadam āge baṛhāyā. Lekin peṭ kī āṇch burī hotī hai; maḥabbat josh kar ā'ī; do do qadam par pīchhe muṛ muṛ kar dekhte the. Ākhir ko māṇ kā qadam āge na uṭhā; ek jagah miṣl sarv ke khaṛī ho kar zār zār rone lagī, aur rote rote wahīṇ registān par gir paṛī, aur miṣl-i-māhīy-i-be-āb us bachche ko yād kar ke taṛapne lagī. Magar itnī ṭāqat us men na thī, jo phir kar jā'e aur us bachche ko uṭhā lā'e. Khwāja Ayāz kā dil bhī yih ḥālat dekh kar umanḍ āyā: kahne lagā, ki "Ṣabr karo. Maiṇ jātā hūṇ, aur beṭī ko tumhāre pās le ātā hūṇ. Khair, jo qismat men likhā hai so hogā." Gharaẓ unhīṇ pā'on pīchhe phirā. Jab wahāṇ pahunchā, jis jagah us ko chhoṛā thā, kyā dekhtā hai, ki ek kālā sāṇp us laṛkī se lipṭā huā hai. Yih be-ikhtiyār maḥabbat ke josh men āge baṛhā, aur shor kiyā. Wuh sāṇp fauran alag ho kar ek darakht ke khoh men chalā gayā. Ayāz ne bachche ko ṣaḥīḥ'o salāmat pāyā; Khudā kā shukr kiyā; jhapaṭ kar god men uṭhā liyā, aur gale lagā kar muṇh chūmtā huā us kī māṇ ke pās lāyā. Thoṛī dūr chale the, ki ek qāfilah musāfiron kā milā. Unhon ne un donon ko be-sar-o-sāmāṇ dekh kar ba-ṭaur khairāt ke kuchh kharch jam' kar diyā. Zan o shauhar Khudā kā shukr bajā lā'e; qaṭ'-i-manāzil karte hū'e Lāhor tak pahunche. Ayāz mard-i-zīrak aur ṣāḥib-salīqah aur 'āqibat-andesh thā; jald-tar naukar ho gayā. Rafta rafta chand roz men aisā baṛhā, ki Akbar Pādshāh kī 'adālat men Mīr Bakhshī ke 'uhde par mumtāz huā. Us ne apnī is beṭī, Nūr Jahāṇ Begam, kī ta'līm men bahut koshish kī; chunānchi wuh paṛh likh kar qābil hū'ī. Us kā ḥusn aur 'ilm aur 'ādāt dekh kar Shāh-zāda Salīm ke hosh bākhta ho ga'e. Magar chūṇki us laṛkī kī nisbat Sher Afgan Khāṇ Turkmān se ho chukī thī, is wāsṭe Akbar Pādshāh

ne Shāh-zāda-'i-Salīm kī khāṭir se us nisbat kā chhuṛānā ba'īd-az-inṣāf samajh kar us amr meṇ dakhl denā munāsib na jānā; yahāṇ tak ki Nūr Jahāṇ kā nikāḥ Sher Afgan Khāṇ se ho gayā, aur Shah-zāda Salīm muṇh dekhtā rah gayā.

Lekin jab ki Jahāṇgīr takht-i-salṭanat par baiṭhā, to apne maqṣad ke ḥāṣil karne kī fikr meṇ paṛā. Ka'ī daf'ah Sher Afgan Khāṇ ke mār ḍālne kī tajwīz kī: magar wuh bhī aisā shujā' aur bahādur thā, ki pādshāh ko us ke 'alāniyah marwā ḍālne kā ḥauṣalah na paṛā. Ek daf'ah pādshāh ne sher kā muqābalah Sher Afgan Khāṇ se karwāyā, aur ek daf'ah ek mast hāthī us ke sāmne chhoṛ diyā; par Sher Afgan Khāṇ apnī qūwat-i-bāzū se, jo insān kī ṭāqat se bāhar thī, un donoṇ balā'oṇ se salāmat rahā. Ākhir-kār Jahāṇgīr ne ek amīr ko, jis kā nām Quṭub thā, Ṣūbah-dār Bangāla kā is sharṭ par kiyā, ki wuh Sher Afgan Khāṇ ko kisī laṛā'ī meṇ qatl kar ḍāle. Is par bhī chālīs qātil, jo is Ṣūbah-dār ne Sher Afgan Khāṇ ke qatl karne ko rawāna kiye the, us ne mār kar bhagā diye. Ākhir Ṣūbah-dār-i-Bangāla fauj le kar us par chaṛhā. Is daf'ah bhī Sher Afgan Khāṇ ne baṛī dād-i-shujā'at dī; aur Quṭub ko, jo ek hāthī par sawār thā, ma' chand aur sawāroṇ ke apne hāth se mārā. Magar jis waqt chār ṭaraf se tīroṇ kī bauchhār us par hone lagī, tab lāchār ho kar mārā gayā.

Nūr Jahāṇ, jis ke dil meṇ pādshāh kī bīwī banne kā shauq thā, aur jo ḥukūmat kī tishna thī, chhaṭhe san-i-julūsiy-i-Jahāṇgīr meṇ apne khāwind ke marte hī pādshāhī maḥall meṇ dākhil hū'ī. Magar pādshāh ko us ke khāwind ke marwā ḍālne kī aisī nadāmat thī, ki chār baras tak us 'aurat kī khabar bhī na pūchhī. Jab chār baras ke ba'd daf'atan ek roz pādshāh kī naẓar Nūr Jahāṇ par paṛī, to fauran us kā 'ishq josh kar āyā, aur maḥabbat paidā hū'ī. Ayāz, ya'nī Nūr Jahāṇ kā bāp, Wazīr-i-A'ẓam huā; aur us ke donoṇ bhā'ī baṛe baṛe 'uhdoṇ par sar-afrāz kiye ga'e; aur umūr-i-salṭanat meṇ ikhtiyār-i-kullī unheṇ diyā gayā. Jab tak ki Ayāz jītā rahā, tab tak us kī nek-ẕatī se kisī ko apnī ḥaqq-talafī kī shikāyat na hū'ī; balki us kī wizārat meṇ ra'āyā apne ḥaqq ko pahuṇchtī thī. Magar Ayāz kī wafāt ke ba'd bahut fitne barpā hū'e, jin kā tadāruk baṛī dushwārī se huā. Chunānchi Shāhzāda-'i-Khurram, 'urf Shāh-Jahāṇ, ne bāghī ho kar pahle apne bhā'ī Khusrau ko qatl kiyā, phir Ṣūbah-'i-Dakan meṇ bāp

par lashkar-kashī kī aur shikast khā'ī; aur khud giriftārī se bach kar ka'ī baras tak āwāra o parīshāṇ phirā kiyā.

Nūr Maḥall yā Nūr Jahāṇ apne bāp ke marte hī salṭanat meṇ ghadr machāne lagī. Akṣar farmānoṇ par Nūr Jahāṇ ke ḥukm hote the. Āp darbār kartī thī; Pādshāh miṣl dīwānoṇ ke us kī ṣūrat par 'āshiq o mahv rahtā thā. Jo farmān ki ḥasbu-l-ḥukm Nūr Jahāṇ Begam ke likhe jāte the, un par us ke nām kā ṭughrā likhā jātā thā aur us kī muhr ṣabt rahtī thī. Agarchi khuṭbah Begam ke nām kā nahīṇ paṛhā jātā thā, magar rupai par ākhir ko sikkah Nūr Jahāṇ kā maẓrūb honā shurū' ho gayā thā.

Shāh Jahāṇ jis waqt bāghī ho kar pādshāh se laṛā thā, to Mahābat Khāṇ kī jawāṇ-mardī bahut kām ā'ī thī; aur is liye Jahāṇgīr ne us ko apnī 'ināyat se sar-farāz kiyā thā. Magar Nūr Jahāṇ Begam ne, jo kisī ko Jahāṇgīr kā manẓūr-i-naẓar na dekh saktī thī, aur pādshāh ke mizāj par bi-l-kull qābiẓ thī, Mahābat Khāṇ jaise khair-khwāhoṇ ko judā karwā diyā. Shāh Jahāṇ ne jo baghāwat kī thī, us kī wajh ṣirf yihī thī, ki wuh baṛā beṭā thā, aur salṭanat kā mustaḥaqq thā; aur Nūr Jahāṇ ba-dil chāhtī thī ki kisī ṭaraḥ Mirzā Shahr-yār, jo us kī beṭī se manṣūb thā, takht par baiṭhe. Magar Shāh Jahāṇ tamām beṭoṇ se ziyādah liyāqat rakhtā thā; aur us kī futūḥāt-i-Dakan ke sabab se us kī shuhrat ho ga'ī thī, aur baṛā nām ho gayā thā, aur us ko baṛī qudrat aur qūwat ḥāṣil ho ga'ī thī. Takht ke lālach meṇ is Shāh-zāda-'i-Shāh Jahāṇ ne apne baṛe bhā'ī, Khusrau ko, jo ibtidā-i-salṭanat-i-Jahāṇgīr meṇ khalal-andāz huā thā, aur ab ba'd das baras ke us ne rihā'ī pā'ī thī, aur pādshāh ko us kī ghaur o pardākht manẓūr thī, qatl kiyā. Chunānchi Khusrau kī pyārī bīwī ek roz ṣubḥ ko jo us ke khīme meṇ ga'ī, to kyā dekhtī hai ki wuh khūn meṇ loṭ rahā hai. Is 'aurat ne baṛe zor o shor se wāwailā kī. Tamām lashkar meṇ us kī āwāz sun kar dhūm paṛ ga'ī, ki "Kyā huā?" Shāh Jahāṇ us jagah gayā, aur ba-ẓāhir aisā ghammgīṇ huā ki us par kisī nau' kā shakk na hotā thā; lekin us ke bāp aur tamām ādmiyoṇ ko ṣābit huā, ki Shāh Jahāṇ ne us ko qatl kiyā.

Jahāṇgīr kā is nāzuk waqt men, ṣirf us kā Sipah-sālār, Mahābat Khāṇ, baṛā madadgār thā. Is sardār ne us ko nihāyat istiqlāl se salṭanat par qā'im rakhā, aur basabab shujā'at ke pādshāh kā

ṭaraf-dār ho kar Shāh Jahān ko bārhā shikasten dīn; balki jis waqt Shāh Jahān fauj ke farāham karne ke wāsṭe Gujrāt yā Bangāla ko gayā, to is bahādur ādmi ne shāh-zāda-'i-mazkūr kā aisā ta'āqub kiyā, ki us ko zarā furṣat na dī. Al-gharaẓ is Pādshāh-zāde ko Mahābat Khān hī ne past-himmat kar diyā thā. Magar jab ba-tawaqqu'-i-in'ām-o-marḥamat-i-Sulṭānī Mahābat Khān Dāru-l-khilāfat men āyā, Nūr Jahān ne, jo Pādshāh ke ḥaqq men badī kā firishta thī, Jahāngīr kā mizāj Mahābat Khān se bargashta kar diyā, aur yih samjhā diyā, ki "Mahābat Khān Shāh Jahān se mil gayā hai, aur ḥuẓūr-i-wālā ko takht se utārne kā irādah rakhtā hai." Jab yih ḥāl Mahābat Khān ko ma'lūm huā, apnī jān bachāne ko apne Qil'ah-i-Rantham ko murāja'at kar ke chalā gayā. Pādshāh ke darbār se khafagī ke farmān ṣādir hone lage. Ākhir ko wuh qil'ah-'i-mustaḥkam, jis kī ḥukūmat par Maḥābat Khān muta'aiyan thā, Nūr Jahān Begam ke kisī āwurda ko sonpā gayā; aur Mahābat Khān ke nām ḥukm-i-muḥkam pahunchā, ki jald apne ta'īn ḥuẓūr-i-sulṭānī men ḥāẓir kare. Agarchi mā-fi-ẓ-ẓamīr pādshāh kā is ḥukm se ẓāhir thā, lekin Mahābat Khān apnī be-gunāhī ke bharose par be-andesha ḥuẓūr-i-shāhī men jāne ko musta'idd huā. Us waqt pānch hazār Rājpūt us kī madad par the; aur pādshāhī lashkar Kābul ko jātā thā. Jab wuh Jhilam par pahunchā, to ma'lūm huā ki fauj-i-shāhī Jhilam daryā se utar ga'ī, aur Nūr Jahān Begam apne bhā'ī, Āṣaf Khān ke hamrāh, jo Wazīr-i-A'ẓam thā, daryā pār chalī ga'ī hai; ṣirf pādshāh ma', chand amīron ke be-khaṭrah pīchhe rah ga'e hain. Us waqt Mahābat Khān ne yih dilerī kī, ke Rājpūton ko le kar āge baṛhā, aur pul kā band-o-bast kar ke thoṛe se sawār le kar pādshāh ke khīme men ghus gayā. Umarā ne kuchh muqābalah kiyā; magar dushman ko qawī-dast dekh kar sab dam-ba-khud ho ga'e. Mahābat Khān ne thoṛī talāsh ke ba'd pādshāh ko nihāne ke khīme men pāyā. Pādshāh ne Mahābat Khān ko dekhte hī kahā, ki "Mahābat Khān, tumhārā kyā irādah hai?" Us ne jawāb diyā, ki "Dushmanon kī sāzish se, jo bande ke khūn ke pyāse hain, ḥuẓūr kī ḥimāyat men āyā hūn." Bādshāh ne pūchhā, ki "Yih fauj-i-musallaḥ tumhāre sāth kis wāsṭe hai?" Us ne jawāb diyā, ki "Merī jān kī ḥifāẓat aur kīna kā badlā chāhtī hai." Jahāngīr ne kahā, ki "Mujh ko terī

jān mārne kā khayāl hargiz nahīṇ thā," aur kalimāt-i-nawāzish-āmez farmāne lage. Mahābat Khāṇ ne pādshāh ko Rājpūtoṇ ke pahre meṇ sapurd kar diyā.

Nūr Jahāṇ Begam ne, jo pār utar ga'ī thī, jis waqt yih khabar sunī, sakht ghazabnāk aur muztarr hū'ī. Gharaz-ki mashware ke ba'd yih ṣalāḥ ṭhahrī, ki Mahābat Khāṇ par pādshāh kī rihā'ī ke wāsṭe ḥamlah karnā chāhiye. Aur agarchi daryā se utarnā mushkil thā, kyauṇki Rājpūt log muqābalah par the; phir bhī Nūr Jahāṇ ne fauj kā dil baṛhāne ke wāsṭe sab se awwal apnā hāthī daryā meṇ ḍāl diyā, aur chār tarkash tīroṇ ke khālī kiye. Is Begam ke chār pīlbān māre ga'e; aur us ke beṭe ke bhī bāzū par zakhm lagā. Jab ki fauj-i-shāhī kināre par ā ga'ī, Rājpūtoṇ ne pai-dar-pai ḥamle kar ke un ko shikast dī. Phir fauj-i-kaṣīr ba-sar-kardagī bahādur amīroṇ ke aṭrāf se ā ga'ī, aur Mahābat Khāṇ kī pichhlī fauj par ḥamlah kiyā. Yih fauj agarchi qarīb pādshāh ke khīme ke pahuṇch ga'ī thī, aur tīr bārāṇ ho rahā thā; magar ṣirf pādshāh ne ḍhāleṇ ḍāl dī thīṇ, is liye wuh bach rahā thā. Ākhir-kār Mahābat Khāṇ ne fatḥ pā'ī, aur Nūr Jahāṇ Lāhor kī ṭaraf bhāg ga'ī; magar pādshāh ne us ko khaṭṭ likh kar lashkar meṇ bulwāyā. Mahābat Khāṇ ne Nūr Jahāṇ ke qatl karne kā irādah kiyā, aur pādshāh se bhī jabraṇ us ke qatl-nāma par dast-khaṭṭ karāyā. Lekin is 'aqlmand Begam ne yih kahā, ki "Ab to maiṇ mārī jā'ūṇgī; mujh ko mere mālik se ṣirf mil lene do." Mahābat Khāṇ ne ijāzat dī, magar is sharṭ par, ki "Mere rū-ba-rū mulāqāt ho." Chunānchi pādshāh ke khīme meṇ wuh dākhil hū'ī, aur apne khāwind ke rū-ba-rū khāmosh khaṛī rahī. Jahāṇgīr bhī us ke ḥusn aur khūb-ṣūratī aur ghamm ko dekh kar rone lagā, aur lāchār ho kar Mahābat Khāṇ se minnateṇ kar ke apnī bīwī kī jāṇ-bakhshī karwā'ī. Gharaz-ki Mahābat Khāṇ ne us kī jāṇ-bakhshī kī. Ba'd az-āṇ Mahābat Khāṇ pādshāh ko Kābul le gayā, aur nihāyat adab se pesh āyā, aur tamām julūs-i-shāhī qā'im rakhā.

Ākhir-kār quṣūr ke 'afv karāne ke ba'd us ne apnā ikhtiyār sab chhoṛ diyā: pādshāh kā miṣl-i-sābiq ikhtiyār ho gayā. Magar us ne aisī ḥarakat na kī thī jo chain se baiṭhnā us ko naṣīb hotā. Pādshāh Jahāṇgīr kā mizāj to albattah aisā thā, ki wuh us ke jurm ko mu'āf kar detā, balki bhūl bhī jātā; lekin Nūr Jahāṇ ke dil meṇ

jo bughz thā, wuh bighair Mahābat Khān ke maqtūl hone ke hargiz raf' nahīn ho saktā thā. Mahābat Khān to bhāgā; aūr Nūr Jahān ne fauran us kā māl zabt kiyā, aur ishtihār diyā, ki "Jo ko'ī Mahābat Khān kā sar kāt kar lā degā, barā in'ām Sarkār se pā'egā." Tamām 'azlā' men us kī talāsh hū'ī. Āṣaf Khān, Wazīr-i-A'zam, jo bajāe khud pādshāh thā, apnī bahan, Nūr Jahān ke zulm aur un ḥarakāt-i-nā-shā'ista se, jo wuh pādshāh ko bahkā kar karwātī thī, bahut nārāz thā, magar lāchār thā. Ek roz shām ke waqt jab andherā ho gayā, Āṣaf Khān ko us ke naukaron ne iṭṭlā' dī, ki 'Ek gharīb ādmī kuchh 'arz karnā chāhtā hai.'' Us ke dil men raḥm āyā; us ko sāmne bulwāyā. Jab us ne dekhā, ki yih wuhī shakhṣ Mahābat Khān hai, jo abhī mālik tamām Hindustān kā thā, us ko khalwat men le gayā, aur khud apnī bahan ke zulm aur Jahāngīr kī be-wuqūfī kā iqrār kiyā. Tab Mahābat Khān ne yih ṣalāḥ batlā'ī, ki "Sab se bihtar tadbīr, intizām-i-mulk ke wāste yih hai, ki Shāh Jahān takht-nishīn kiyā jā'e." Āṣaf Khān ne taammul ke ba'd is rāe ko pasand kiyā; aur usī waqt se khatt kitābat Shāh Jahān se shurū' hū'ī. Lekin chand mawāni' ke bā'iṣ se is tajwīz kā izhār na ho sakā. Isī 'arṣah men bādshāh ko dame kī bīmārī Mulk-i-Kashmīr ke qiyām ke bā'iṣ bahut barh ga'ī; aur nawīn tārīkh-i-Māh Nawambar san 1627 'Īsawī ko mutābiq san 1036 Hijrī ke us ne intiqāl kiyā, aur Shahr-i-Lāhor Shāh-dara men madfūn huā.

Isī pādshāh ke waqt men Sar Ṭāmas Ro, Safīr-i-Jems Awwal Shāh-i-Inglistān darbār-i-shāhī men ḥāzir huā; aur us ko Sūrat men koṭhī banāne kī ijāzat milī thī. Yih pādshāh nek-mizāj aur raḥm-dil thā, magar aisā mutalawwinu-l-mizāj thā ki us se intizām aisī barī salṭanat ke umūr kā na ho saktā thā. Ṭāmas Ro Ṣāḥib likhtā hai, ki "Agar yih pādshāh bad-mizāj hotā, to bihtar hotā." Ba-nisbat aur logon ke Ṣūfīyah aur mast faqīron se bahut khush thā aur un se ṣuḥbat garm rakhtā thā.

Shāh Jahān Bādshāh.

Jahāngīr Ibn-i-Akbar ke do larke, ya'nī Shāh Jahān aur Shahr Yār, us kī wafāt ke ba'd bāqī rahe. Agarchi wafāt ke waqt Jahāngīr

ne yih waṣīyat Nūr Jahāṇ Begam ke warghulāne par kī thī, ki Shahr Yār, jo Nūr Jahāṇ kī laṛkī se manṣūb thā, aur yih laṛkī usī Sher Afgan Khāṇ se thī, ba'd us ke wāliy-i takht o tāj ho; magar Mahābat Khāṇ ne, aur Āṣaf Khāṇ, Wazīr-i-A'ẓam ne, agarchi wuh Nūr Jahāṇ Begam kā bhā'ī thā, Shahr Yār ko ẕī-ḥaqq na samajh kar Shāh Jahāṇ kī takht-nishīnī ke wāsṭe tadbīr kī. Aur Shahr Yār, Shāh Jahāṇ ke pahuṇchne ke qabl, ki wuh un aiyām meṇ Dakhan meṇ thā, shikast khā kar asīr aur andhā bhī ho chukā thā. Jab ki Shāh Jahāṇ takht-i-salṭanat par baiṭhā, to us se nihāyat kharāb tadbīreṇ intiẓām-i-salṭanat kī nisbat wuqū' meṇ ā'īṇ. Wuh yih thīṇ, ki pahle apne bhā'ī, Shahr Yār, ko aur phir us kī aulād ko qatl kiyā; aur Tīmūr kī aulād meṇ sab mardoṇ ko yahāṇ tak ki bachchoṇ ko bhī, zinda na rakhā: sab ko chun chun kar qatl kiyā.

Bā-wujūd is iḥtiyāṭ ke raqīb-i-salṭanat ek aur shakhṣ ẓāhir huā, ya'nī ek shakhṣ musammā ba Lodhī, jo apne ta'īṇ Afghānī Khāndān se batlātā thā. Jis waqt Shāh Jahāṇ Dakhan meṇ bar-sar-i-fasād thā, is amīr ko Pādshāh Jahāṇgīr ne us ke muqābalah ke wāsṭe rawāna kiyā thā. Wuh Jahāṇgīr kī wafāt kī khabar sun kar Shāh Jahāṇ kī takht-nishīnī kā māni' huā. Shāh Jahāṇ ne us ko kahlā bhejā, ki "Agar tū mutāba'at karegā, to tere ḥaqq meṇ achchhā hogā." Wuh rāẓī ho gayā; aur us ko Ṣūbah-'i-Mālwa 'aṭā huā. Ba'd az-āṇ ḥasbu-l-ḥukm Shāh Jahāṇ ke wuh Dāru-l-khilāfat meṇ āyā, aur darbār meṇ gayā; waq'at-i-sābiqah ko ba-dastūr na pāyā, balki ahl-kārān-i-shāhī ko tadbīr-i-giriftārī meṇ pāyā. Yih dekh kar us ke beṭe, 'Aẓmat Khāṇ, ne darbār meṇ talwār khīṇch lī; aur Lodhī apne makān ko jald bhāg āyā. Ek sau ādmī us ke ham-rāh the: sab us makān meṇ maḥṣūr ho ga'e. Magar chūṇki wuh dushmanoṇ meṇ ghir gayā thā, aur maut kā sāmnā thā, is liye ṭaraḥ ṭaraḥ ke khadshe us ke khayāl meṇ guzarte the. Isī 'arṣe meṇ ghar se āwāz rone kī ā'ī. Lodhī fauraṇ andar gayā; dekhā to tamām 'aurateṇ khūn meṇ loṭ rahī haiṇ. Ma'lūm huā ki in 'auratoṇ ne ba-pās-i-'iffat-o-nāmūs badīṇ khayāl, ki mabādā dushmanoṇ ke hāth meṇ asīr aur qaid ho jā'eṇ, apne hāth se apne apne shikam meṇ khanjar mār liye. Lodhī yih dekh kar dīwāna ho gayā. Al-gharaẓ donoṇ beṭoṇ ko ham-rāh le kar

ghoṛe par sawār huā, aur naqqāre bajwātā huā makān se niklā, aur pukār kar kahtā jātā thā, ki "ẓālim Bādshāh ko in naqqāroṇ se iṭṭilā' detā hūṇ, ki maiṇ jātā hūṇ, aur do-bāra ā kar us kī jān par muṣībat barpā karūṇgā." Agarchi us kā ta'āqub fauran kiyā gayā, magar wuh lashkar ko apne pās na āne detā thā. Afsos, ki Daryā-i-Chambal, jo mausim-i-bārāṇ ke bā'is se ṭughyānī par thā, us kā sadd-i-rāh huā. Magar phir bhī us ne yih bahādurī kī, ki fauj ke qarīb āte hī ghoṛe daryā meṇ ḍāl diye. Aur agarchi 'Aẓmat Khāṇ, us kā pyārā beṭā, aur us ke ham-rāhī māre ga'e, magar wuh pār ho gayā, aur Dakhan meṇ jā kar us ne 'alam-i-sar-kashī afrākhta kiyā. Aur apne rafīqoṇ ko jam' karne ke 'alāwah Golkanḍa aur Daryāpūr ke Ḥākim ko bhī pādshāh se bāghī kar diyā; kyauṇki yih log Shāh Jahāṇ se āzurda-khāṭir bahut the. Shāh Jahāṇ aisā ḍar gayā, ki us ko bidūn jang karne ke aur kuchh chāra na sūjhā: aur chūṇki tamām fauj par us ko bharosā bahut na thā, is liye 'alā-ḥidah 'alā-ḥidah fauj ba-sar-kardagī Irādat Khāṇ aur aur sardāroṇ ke mukhtalif maqāmoṇ par mufsidoṇ kī tambīh ke wāsṭe rawāna kī. Magar yih fauj Lodhī par hargiz ghālib na hū'ī; sab ne shikast pā'ī. Ākhir-kār Shāh Jahāṇ ne Āṣaf Khāṇ ko tamām fauj kā Sipah-sālār muqarrar kiyā. Āṣaf Khāṇ kā nām sunte hī dushman parāganda ho ga'e; lekin Lodhī qismat-āzmā'ī ke irāde par laṛtā rahā, aur ākhir ko shikast khā'ī. Golkanḍa kā pādshāh muṭī' ho gayā: aur chūṇki Lodhī ke pakaṛwā dene kī bhī sharṭ ho ga'ī thī, is liye wuh apne mulk se nikal gayā. Aur agarchi pādshāh ne tamām raste band kar diye the, magar wuh shujā' ma' apne rafīqoṇ ke Mālwa meṇ pahuṇchā. Shāh Jahāṇ ne fauran 'Abdullāh ko ma' das hazār sawār ke Lodhī ke ta'āqub ke wāsṭe muta'aiyan kiyā. Lodhī is bā'is se, ki us ko ittifāq ḥamloṇ kā asnā-i-rāh meṇ paṛtā thā, bahut shikasta-ḥāl ho gayā thā. Jab us ne dekhā, ki fauj-i-kaṣīr qarīb ā ga'ī hai, aur us kā baṛā beṭā bhī mārā gayā, ṣirf tīs ādmī sāth rah ga'e haiṇ, aur yih bhī ghir ga'e haiṇ; tab dushman par ḥamlah kiyā. Nāgahāṇ ek golī us kī chhātī meṇ aisī lagī ki jāṇ-bar na huā; aur hamrāhī bhī us ke sāth usī khet meṇ rahe.

Mahābat Khāṇ, Sipah Sālār, aur Āṣaf Khāṇ, Wazīr-i-A'ẓam, Shāh Jahāṇ ke darbār meṇ mushīr hū'e: aur bādshāh ne un donoṇ

ke mashware par ba'ze dal'ah zulm aur sitam bī se nahīn dast-kashī kī, balki aur bahut achchhe kām kiye; chunānchi Rāja-'i-Bundel Khanḍ kī jān-bakhshī kī, aur phir us ko us ke mulk par baḥāl kar diyā. Agarchi yih bādshāh mazhab-i-Islām men muta'aṣṣib na thā, magar ibtidā men Hindū'on kī behūda bāten dekh kar un se bahut barham huā, aur un ko sakht īzā dī. Jab dekhā ki Hindū apne buton kī parastish aur wāhiyāt rusūm se bāz nahīn āte, lāchār ho kar Musalmān aur Hindū donon ko yaksān samajhne lagā, aur phir kisī ko īzā na dī. Us ke waqt men Hind kī salṭanat bahut wasī' ho ga'ī. Qandahār aur Balkh par bhī us ne charhā'ī kī. Agarchi wahān Shāh 'Abbās ke istiḥkām ke sabab se kām-yāb na ho sakā, magar Mulk-i-Dakhan ke rāja aur nawāb ba-nisbat sābiq ke us ke ziyādah muṭī' the.

Hindustān men Shāh Jahān Pādshāh ne bare bare raunaq-dār makānāt banā'e; chunānchi Dihliy-i-nau ko Shāh-Jahān-ābād khiṭāb de kar apnā maskan muqarrar kiyā; aur Qil'ah Sang-i Surkh kā aisā tuḥfah banwāyā, ki Pādrī Hībar Ṣāḥib farmāte hain, ki "Main ne apnī zindagī men aisā tuḥfah qil'ah kahīn nahīn dekhā." Jāmi' Masjid, jo is shahr men banwā'ī, nihāyat 'āli-shān hai; us ke barābar tamām Hindustān men kahīn ko'ī masjid nahīn hai. Rauẓah-'i-Tāj Maḥall, jo Āgra men is pādshāh ne apnī pyārī bīwī ke wāsṭe banāyā thā, tamām 'imāraton se 'umdah hai. Yih Rauẓah sang-i-marmar kā banā huā hai, aur ek sau nawwe gaz murabba' men banā hai. Bare qīmatī patthar us men lage hū'e hain; quṭr gumbad kā 23 gaz hai; aur gird us ke barā dil-chasp bāgh banā huā hai. Is Rauẓah kī ta'mīr men 75 lākh rūpiya kharch huā hai.

Bīs baras tak Shāh Jahān kī salṭanat amn se rahī. Jab Āṣaf Khān aur Mahābat Khān, jo rukn-i-a'ẓam us kī salṭanat ke the, mar ga'e, to pādshāh ko umūr-i-salṭanat men ziyādah maṣrūf honā parā; aur us ne tamām khalq ko apne se rāẓī kiyā. Is pādshāh ke chār beṭe bare khush-naṣīb aur qābil ḥukm-rānī ke the. In larkon men aur bāp men bā-ham ba-darjah-'i-kamāl irtibāṭ thā. Un ko bare bare 'uhdon par bādshāh ne muqarrar kar diyā thā. Magar jab ki wuh jawān hū'e, to un men barī dushmanī paidā hū'ī; kyūnki un men har ek da'wā takht kā

rakhtā thā. Dārā Shikoh, baṛā beṭā, bādshāh ko bahut 'azīz thā: wuh hamesha pādshāh ke sāth rahtā thā; us ke wāsṭe walī-'ahdī kī tajwīz thī. Yih laṛkā agarchi nek aur 'ilm-dost aur 'aish o 'ishrat se mutanaffir thā, par 'āqibat-andesh na thā, aur us ke mizāj meṇ jaldī bahut thī. Dūsrā beṭā, Shujā' 'Abbās, raḥm-dil aur dilāwar thā. Wuh Mulk-i-Bangāla par ḥukūmat kartā thā. Tīsrā, Mirzā Murād, jalīlu-l-qadr aur diler aur jang-jū thā. Yih bādshāh-zāda Gujrāt meṇ ḥukm-rānī kartā thā.

Lekin chauthā beṭā in sab bhā'īyoṇ balki bap se bhī alag ek khaṣlat rakhtā thā. Is shāhzāda kā nām Aurang-Zeb thā. Wuh narm-mizāj thā, magar sard-mihr thā; aur agarchi bedār-maghz aur ṣāḥib-i-iḥtiyāṭ thā, lekin sāth hī is ke pur-fann thā, aur toṛ joṛ meṇ lagā rahtā thā. Is bāt meṇ ustād thā, ki bāṭin meṇ kuchh thā, ẓāhir meṇ kuchh. Agarchi tez-hosh aur zīrak thā, lekin tīra-bāṭin thā. Hamesha is fikr meṇ rahtā thā, ki dushman muwāfiq hoṇ, aur dost paidā hoṇ. Magar bā-wujūd in sab bātoṇ ke shujā' thā, aur fann-i-sipāhgarī meṇ hosh-yār aur khūb-ṣūrat aur wajīh thā; aur shurafā-o ahl-i-darbār se alṭāf aur mihr-bānī se pesh ātā thā. Us kī taqrīr dil-pazīr aur faṣīḥ thī. Magar jumlah umūr meṇ numā'ish us ke mizāj meṇ is darjah thī, ki us ke mazhab ke mu'āmalāt meṇ bhī riyā kā ẓann kiyā gayā hai. Aur agarchi us ne mazhab ko apnī tadbīr-i-mulkī kā ek ālah banāyā ho, lekin ḥaqīqat meṇ wuh apne mazhab meṇ ṣādiq thā, aur muta'aṣṣib bhī thā; ḥattā ki ek martabah tark-i-dunyā kā iẓhār kiyā. Aur tamām zindagī bhar wuh apne mazhab par aisā qā'im rahā, ki ba'ẓ auqāt aise mu'āmalāt meṇ bhī, jo us kī gharaẓ ke nihāyat munāfī the, apne mazhab ko 'aqā'id kā pā-band rahā. Namāz aur tilāwat-i-Qurāṇ meṇ maṣrūf rahtā thā, aur mubāḥaṣah-'i-mazhabī kiyā kartā thā. Us kī ṭabī'at meṇ inkisār thā; aur ranjish meṇ taḥammul, aur muṣībat meṇ taslīm us kī khū thī. Sab se ziyādah 'alāmat ghlūw-i-mazhab kī yih thī, ki but-parastī aur kufr ko dabāne aur apne mazhab ko farogh dene meṇ hamesha dil se sā'ī rahtā thā. Bā-wujūd is ke ḥarīṣ o ṭammā' aisā thā, ki apne maṭlab ke istiḥṣāl meṇ ba'ẓ waqt mazhab o akhlāq kā liḥāẓ na rakhtā thā. Aur chūṇki us ne muddat tak Dakhan kī fauj par sipah-

sālārī kī thī, is liye wuh ba-nisbat apne bhā'īyoṇ ke ziyādah tajribah-kār aur fann-i-sipāhgarī meṇ baṛā qā'idah-dāṇ ho gayā thā.

Is aṣnā meṇ Shāh Jahāṇ aisā bīmār huā, ki be-ḥiss-o-ḥarakat ka'ī din tak paṛā rahā. Dārā Shikoh ba-mujarrad lāḥiq hone is bīmārī ke ḥasbu-l-ḥukm apne bāp ke pādshāh huā, aur salṭanat kā kār o bār karne lagā; aur bhā'īyoṇ se is ṭaraḥ pesh āyā, jis se rashk aur khayāl burā'ī kā ṣāf pāyā jātā thā; kyūṇki us ne ḥukm-i-qaṭa'ī de diyā thā, ki kisī ṭaraḥ kā khaṭṭ yā akhbār un ke pās ko'ī rawāna na kare: aur un tamām umarā ko, jo un ke khair-khwāh the, jalā-waṭan kar diyā. In ḥarkatoṇ se us ke bhā'īyoṇ ke diloṇ meṇ, jo pahle hī se us se ranjīda the, kīna kī āg ziyādah bhaṛak ga'ī; aur ab tawaqquf karne kā ko'ī 'uẕr na rahā. Bā-wujūd aise band o bast aur rok ṭok ke, un ko apne bāp kī bīmārī kī khabar barābar pahuṇchtī thī; balki un ko us ke marne kā shakk bhī ho gayā thā. Unhoṇ ne bhī aisā ṭaur ikhtiyār kiyā, jis se ṣirf yih ṣābit hotā thā, ki apnī jān kī muḥāfaẓat kar rahe haiṇ. Mirzā Shujā' ne, jo Bangāla meṇ thā, wahāṇ se ḥarakat kī, aur Dāru-l-Khilāfat ko chalā. Us ke thoṛe dinoṇ ke ba'd Mirzā Murād ne Gujrāt se tamām ḥaqīqat-i-ḥāl Aurang-Zeb ko likhī, aur us ko kahlā bhejā, ki "Ham tum donoṇ mujtami' ho kar Dārā Shikoh par chaṛhā'ī kareṇ." Is rāe ko Aurang-Zeb ne bhī pasand kiyā.

Is 'arṣah meṇ pādshāh ne ṣiḥḥat-i-kullī pā'ī. Dārā Shikoh ne nihāyat farmāṇ-bardārī se umūr-i-salṭanat se dast-bardār ho kar, phir ikhtiyār-i-salṭanat apne bāp ko de diyā. Aur Mirzā Shujā' ko likhā gayā, ki "Chūṇki tum ne fauj-kashī shahanshāh ke marne ke khayāl se kī thī, ab lāzim hai ki aisī bātoṇ se tum dast-bardār ho." Lekin chūṇki use ḥirṣ o ṭama' aur ārzū-i-salṭanat-o-mulk-gīrī bahut thī, is khabar ko us ne ghair-mu'tabar khayāl kiyā, balki shahanshāh ne apne hāth se jo nāme likhe the, un ko bhī us ne ja'lī taṣawwur kiyā. Is liye Mirzā Sulaimān Ibn-i-Dārā Shikoh ne Gangā ke kināre par us ko jā kar shikast dī; aur wuh bhāg kar Muṇger ke qil'ah meṇ mustaḥṣin huā. Sulaimāṇ kī fauj ne us qil'ah kā muḥāṣarah kar liyā. Ek aur ma'rikah junūb kī ṭaraf yih huā, ki Aurang-Zeb ne fauj jam'

kar ke ḥasbu-t-ṭalab Mirzā Murād ke bahut jald kūch kiyā; magar Shāh-zāda-'i-Murād ko aise kalimāt likhe, jin se us ko yaqīn huā, ki Aurang-Zeb merā muṭī' rahegā. Chunanchī Aurang-Zeb ne yih likhā, ki "Maiṇ ṣirf tumhīṇ ko takht-i-Hindustāṇ ke lā'iq jāntā hūṇ; aur ra'āyā bhī tumhāre bādshāh hone se khush hai: aur maiṇ tumhārī madad karūṇgā. Aur mere dil kī to yih tamannā hai, ki gosha-'i-'ibādat meṇ baiṭh kar apnī zindagī yād-i-Ilāhī meṇ basar karūṇ." Yih likhā dekh kar Murād fareb meṇ ā gayā. Donoṇ pādshāh-zādoṇ ne fauj le kar kūch kiyā, aur Narbadā nadī ke kināre par mile. Ba'd 'ubūr daryā-i-mazkūr ke Jaswant Singh Rājpūt ko, jo bādshāh kī ṭaraf se ek fauj-i-kaṣīr sawāroṇ kī liye hū'e muqābalah ko gayā thā, shikast-i-fāsh dī.

Shāh Jahāṇ yih wāridāt sun kar bahut ḥairān aur hirāsāṇ huā; kyūṇki wuh khūb jāntā thā ki anjām ko us par kuchh muṣībat paṛegī. Yih soch kar shahanshāh ne irādah kiyā, ki "Dārā Shikoh kī ṭaraf ho kar maiṇ bhī maidān-i-jang meṇ jā'ūṇ." Magar Dārā Shikoh kī bad-qismatī ke sabab se wuh bāz rahā. Aur Sulaimān-Ibn-i-Dārā ko ḥukm huā, ki "Shujā' se ṣulḥ kar ke is dushman-i-khaufnāk par chaṛhā'ī karo." Aur Dārā Shikoh ko ḥukm diyā gayā, ki "Tā-waqte-ki Sulaimāṇ Shikoh na ā jā'e, dushman se laṛā'ī kā irādah na karnā." Dārā Shikoh ek lākh sawār le kar Daryā-i-Chambal ke kināre par, jahāṇ se Āgre ko ba-āsānī murāja'at ho saktī thī, morcha-bandī kar ke paṛā rahā. Aurang-Zeb aur Murād jab qarīb ā'e, to shāhī fauj dekh kar bahut muta'ajjib hū'e. Mirzā Murād ne yih ṣalāḥ dī, kī "Morchāl toṛ do." Aurang-Zeb ne 'āqibat-andeshī aur hoshyārī se yih bāt ba'īd jānī. Use ma'lūm huā ki ek rāh pahāṛoṇ meṇ se sīdhī Āgre ko jātī hai; is liye apne lashkar ko usī jagah chhoṛ kar fauran Āgre ko rawāna huā. Mirzā Shujā' ko ab Dāru-l-Khilāfat ke chhoṛne yā laṛne, ke siwā chāra na rahā; lekin us ki garm-mizājī ne us ko āmāda-'i-jang kiyā. Gharaẓ-ki laṛā'ī hū'ī; aur donoṇ ṭaraf kī fauj ke bhāg jāne ke ba'd Aurang-Zeb ke pās ek sau sawār rah ga'e, aur Dārā ke pās ek hazār. Us waqt Aurang-Zeb māyūs ho gayā. Ittifāq se ek namak-ḥarām amīr kī ṣalāḥ ke sabab se Dārā Shikoh hāthī par se utar kar ghoṛe par

sawār ho gayā. Fauj meṇ tahlukah paṛ gayā; is liye sārī fauj mutafarriq o parāganda hū'ī. Dārā kī sipāh bhāg ga'ī, aur us ko shikast hū'ī. Tafṣīl is kī yih hai, ki in donoṇ Shāh-zādoṇ kī fauj ke do ḥiṣṣe the. Ek ḥiṣṣah par Mirzā Murād, aur dūsre par Aurang-Zeb ḥukm-rāṇ thā. Jis firqah kā Sipah-Sālār Murād thā, us par Dārā ne baṛī tezī aur zor se ḥamlah kiyā; yahāṇ tak ki ṣaff sipāh kī ṭūṭ ga'i, aur Mirzā Murād zakhmī huā; balki us kī jān par khaṭrah thā. Aurang-Zeb ne yih chālākī kī, ki usī 'arṣah meṇ baṛī sīna-zorī se muqābalah kar ke us fauj ko, jo us ke muqābil thī, bhagā diyā; aur usī waqt dūsrī ṭaraf kī fauj kī madad ko gayā, aur fatḥ pā'ī.

Ab donoṇ Shāh-zādoṇ kī fauj mil kar Āgre ko ā'ī. Aur chūṇki Murād zakhmī ho gayā thā, is liye Aurang-Zeb ko khush-ḥāli'ī se tamām fauj kā ikhtiyār ḥāṣil ho gayā. Pahle hī pahal us ne Sulaimāṇ Shikoh ke pās elchī bhej kar us ko apne se milā liyā. Ba'd az-āṇ apne bāp, Shāh Jahāṇ, ko qābū meṇ lāne kī fikr meṇ huā. Magar yih amr us ko bahut nāzuk aur dushwār ma'lūm hotā thā, kyūṇki qil'ah bahut maẓbūṭ thā; aur is khabar ke sunne se, ki shahanshāh ko Aurang-Zeb ne qaid kar liyā hai, log bahut phir jāte, aur fasād paṛ jātā; aur Shāh Jahāṇ aisā bhī na thā, ki us ke fareb meṇ ā jātā. Gharaẓ-ki fareb se bāp ko qābū meṇ karne kī tajwīz kar ke ek elchī Shāh Jahāṇ kī khidmat meṇ rawāna kiyā. Us ne pādshāh kī khāṭir-jam' kī, aur maḥabbat aur sa'ādatmandī kā iẓhār kiyā. Shāh Jahāṇ samajh gayā, ki yih sab us kā fareb hai. Gharaẓ-ki shahanshāh ne farmāyā, ki agar us ke dil meṇ kuchh fareb nahīṇ, aur wuh sa'ādatmand laṛkā hai, to kis wāsṭe yahāṇ ā kar ḥāẓir nahīṇ hotā"? Aurang-Zeb ne yih sun kar apne beṭe, Muḥammad, ko bhej diyā. Us ne jā kar dekhā, ki qil'ah meṇ sipāhī aur sawār kamīṇgāh meṇ Aurang-Zeb kī giriftārī ke wāsṭe khaṛe the. Is liye Muḥammad ne 'arẓ kī, ki "Is sipāh ke yahāṇ rahne se shakk paṛtā hai. Agar sipāh na rahe, to mere wālid ḥāẓir hoṇ." Pādshāh ne sipāh ko ḥukm diyā, ki "Chale jā'o." Pas is ṭaraḥ se Muḥammad Mirzā ne qabẓah Qil'ah-'i-Āgra par kar liyā. Shāh Jahāṇ bahut 'ijz o inkisār kartā rahā; kuchh na huā.

Ab ṣirf Mirzā Murād se Aurang-Zeb ko faiṣalah karnā bāqī

rahā; so us kī yih ṣūrat hū'ī, ki us ko kahlā bhejā, ki "Āj kī shab ko āp kī ẓiyāfat hai." Mirzā Murād khushī se āyā. Aurang-Zeb ne khūb nāch aur rāg aur rang karwā'e, aur baṛī dhūm se ẓiyāfat kī taiyārī kī. Mirzā Murād jab bad-mast ho gayā, aur māre maze ke rāt ko usī jagah paṛ kar so rahā, us waqt ḥasbu-l-ḥukm Aurang-Zeb ke us ko bāndh liyā gayā, aur ḥukm diyā, ki "Agar wuh merī tābi'-dārī men ẕarā bhī quṣūr kare, to fauran mār ḍālo." Gharaẓ wuh bhī muqaiyad ho gayā. Ab kyā ho saktā thā?

Chūnki Aurang-Zeb pahle se baṛā 'ālim aur muttaqī thā, aur dam zuhd aur gosha-nishīnī aur nafrat-i-dunyā kā bhartā thā, aur Ḥajj kā irādah mashhūr kar rakhā thā; is wāsṭe ab yakāyak da'wā shahanshāhī kā karnā un auẓā' ke khilāf pā kar is amr kā ṭālib huā, ki log us ko samjhā den, ki "Āp khalqullāh ke inṣāf aur ra'āyā par raḥm karne ke liye irādah Ḥajj kā dūr kījiye, aur bādshāhat ikhtiyār kījiye." Chunānchi aisā hī huā: aur ba'd thoṛe i'rāẓ aur inkār ke apne dilī maṭlab ke bar lāne ko musta'idd ho gayā, aur takht-nishīn huā. Agarchi us ne tamām 'umr apne bāp ko qaid men rakhā, magar hamesha us kī 'izzat kartā rahā.

Ḥāl Aurang-Zeb Bādshāh kā aur zawāl Salṭanat-i-Mughalīyah kā.

San 1658 'Īsawī men Shāh Aurang-Zeb, jis kā laqab 'Ālam-gīr thā, takht-i-Hindustān par julūs-farmā huā, aur yih khayāl kiyā, ki "Jab tak Dārā Shikoh aur Mirzā Shujā' kā nām o nishān ṣafḥah-'i-hastī se na miṭ jā'egā, tab tak merī salṭanat mustaqill na hogī." Kyūnki Dārā Shikoh ko khud Shāh Jahān ne takht par biṭhā diyā thā; aur us ke auṣāf-i-ḥamīdah aise the, ki ra'āyā kī ṭabī'at us kī ṭaraf bahut mā'il thī. Is liye Aurang-Zeb ne awwal usī shāh-zāde ke istīṣāl kī fikr kī. Dārā Shikoh Lāhor kī ṭaraf murāja'at kar gayā, aur wahān pahunch kar us ne dushman kī jam'īyat se ziyādah fauj jam' kar lī. Magar badīn sabab, ki us kī fauj na'ī thī, aur Aurang-Zeb kī sipāh āzmūda-kār thī, muqābalah karnā munāsib na jān kar Daryā-i-Sindh ke pār chalā gayā, aur us safar men bahut taklīf uṭhā'ī. Aur us kī fauj ke ādmī rafta rafta kam hote ga'e, yahān tak ki bahut thoṛe ādmī namak-ḥalāl us ke ham-rāh rahe.

Isī asnā men Aurang-Zeb ko yih khabar pahunchī, ki Mirzā Shujā', us kā dūsrā bhā'ī, Bangāla se fauj le kar us ke muqābalah ko chalā hai. Is liye Dārā Shikoh kā ta'āqub chhor kar Bangāla kī taraf larne ko chalā. Ilāhābād men us ko dekhā ki barī bhārī fauj le kar parā hai. Jaswant Singh Rājpūt, jo Aurang-Zeb ke ham-rāh asnā-i-rāh men ho gayā thā, us se judā ho kar us ke 'aqab men hamlah-āwar huā. Aurang-Zeb ko barī diqqat wāqi' hū'ī: sāmne dushman se muqābalah thā, aur 'aqab men ek aur dushman-i-nāgahānī paidā huā. Us waqt bādshāh hairān huā; lekin barī dilāwarī se apne hāthī par jamā huā baithā rahā. Isī kār-zār men Aurang-Zeb ke ek sardār ne barh kar Mirzā Shujā' ke hāthī ko zakhmī kiyā: aur jānib-i-mukhālif se ek amīr ne apnā hāthī āge barhā kar Aurang-Zeb ke hāthī ke pās lā kar aisī takkar lagwā'ī, ki bādshāh kā hāthī ghutnon ke bhal baith gayā. Bādshāh hawāss-bākhta ho kar chāhtā thā, ki hāthī se utre. Itne men ek sardār musammā Mīr Jumlah ne, jo 'uhdah-'i-wizārat par mu'azzaz thā, pukār kar kahā, ki "Hāthī se na utarnā." Yih sun kar Aurang-Zeb ko zarā dhāras hū'ī, aur hāthī ke pair men zanjīr dalwā dī. Magar wuhī ghalatī, jo Dārā se hū'ī thī, aur Aurang-Zeb bhī jis ko karte karte bach gayā thā, Mirzā Shujā' se wuqū' men ā'ī, ya'nī hāthī se utar kar ghore par sawār huā. Fauj ne hauda khālī pā kar himmat hār dī, aur bhāgnā shurū' kiyā. Maidān Aurang-Zeb ke hāth āyā. Shujā' Bangāla ko bhāg gayā, aur Qil'ah-'i-Munger men mutahassin ho gayā.

Is asnā men khabar ā'ī, ki Dārā Shikoh ne do-bāra Daryā-i-Sindh se 'ubūr kiyā; aur ba'd qat' karne registān aur mashaqqat o zahmat mausim-i-garmā aur safar-i-sa'b ke Gujrāt men dākhil ho gayā; aur Sūbah-dār-i-Gujrāt ko, jis kī betī Murād se mansūb thī, apnā rafīq aur ham-dam banā kar fauj-i-kasīr ham-rāh le kar Rājpūtāna ko rawāna huā; aur qarīb Ajmer ke, jo us kā dāru-l-khilāfat thā, ek maqām-i-mustahkam hāsil kiyā hai. Is liye Mirzā Shujā' kā ta'āqub chhor kar bādshāh wahān jald pahunchā, aur us kā lashkar ek zamīn-i-baland par parā huā dekh kar dar gayā, aur fauran larā'ī kī taiyārī kī. Dārā ko sakht sust likhnā shurū' kiyā, tā ki maidān men ā kar larā'ī shurū' kare; magar us ne kuchh khayāl na kiyā. Tab ek fareb Aurang-Zeb

ne aur kiyā. Wuh yih thā, ki do sardāroṇ kī ṭaraf se is maẓmūn kā khaṭṭ likhwāyā, ki "Ham se baṛā quṣūr huā, jo āp kī rifāqat se judā hū'e. Agar qil'ah kā darwāza āp fulāṇ waqt par khulā rakheṇ, to ham ma' apne rafīqoṇ ke Ḥuẓūr meṇ ḥāẓir ho kar, jo ḥukm ho, bajā lā'eṇ." Harchand musinn aur 'aqlmand logoṇ ne ṣalāḥ dī, ki is meṇ fareb pāyā jātā hai, magar Dārā Shikoh apnī nādānī ke sabab se na samjhā; balki bar-khilāf is ke, us ke dimāgh meṇ yih samāyā, ki in sardāroṇ ke milne se fauj kī kaṣrat ho jā'egī. Chunānchi us ne waqt-i-mu'aiyan par darwāza khol diyā. Sardārān-i-maẕkūr dākhil hū'e; aur un ke pīchhe tamām fauj-i-pādshahī andar ghus ga'ī. Us waqt us ko ma'lūm huā, ki yih fareb thā. Magar phir bhī bahut shujā'at aur mardānagī se laṛā, aur ākhir-kār kām-yāb na huā, aur thoṛe ādmiyoṇ ke ham-rāh Gujrāt kī ṭaraf badīṇ khayāl, ki wahāṇ par us ko panāh milegī, bhāgā.

Lekin Ḥākim-i-Gujrāt ne us ko panāh na dī; aur Marhaṭoṇ ne, jo us kī bāqī-māṇda sipāh thī, us kā tamām asbāb lūṭ liyā. Ab Dārā be-sar-o-sāmāṇ registān kī jānib bhāgā; aur jis qadr Humāyūṇ Pādshāh par taklīfeṇ guẓrī thīṇ, us se ziyādah us ko bardāsht karnī paṛīṇ. Gharaẓ-ki chand ham-rāhī le kar Ṭhaṭṭha meṇ pahunchā aur yahāṇ se agar chāhtā, to Īrān ko, jahāṇ us kī bahut khāṭir-dārī aur tawāẓu' hotī, chalā jātā; magar us waqt us kī pyārī bīwī, Nādirah Bānū, jāṇ-ba-lab ho rahī thī: us ne us kī mufāraqat ḥālat-i-naz' meṇ gawārā na kī. Qarīb is mauẓi' ke sardār Jahān Khaṇ kā maqām-i-riyāsat thā. Us ne chāhā, ki "Wuh mere sāth mihmāṇ-nawāzī kā ṭarīq bajā lā'e." Yih sardār baṛā ẓālim aur khūṇ-rez thā; aur us ke qatl ke liye Shāh Jahāṇ Bādshāh ne do daf'ah ḥukm diyā thā, magar Dārā Shikoh kī shafā'at se donoṇ daf'ah us kī khaṭā mu'āf ho kar jān bach ga'ī thī. Is tawaqqu' par Dārā ko khayāl thā, ki "Wuh mujh se kuchh ḥusn-i-sulūk karegā." Magar bajāe is ke, us muḥsin-kush ne us kā ta'āqub kiyā. Jab ki Dārā apnī bīwī se rukhṣat ho kar chāhtā thā, ki kisī ṭaraf ko nikal jāe, sipāhiyoṇ ne us ko ā gherā, aur pakaṛ ke Khān-i-Jahāṇ ke ḥawālah kiyā. Wuh Dārā ko ba-kamāl ẕillat o khwārī Dihlī meṇ lāyā, aur 'Ālamgīr ke sapurd kar ke Lāhor kī ṭaraf rawāna huā. Rāh meṇ Khān-i-Jahāṇ ko kisī ne

qatl kar ḍālā. Pādshāh ne chand qātiloṇ ko tajwīz kar ke ḥukm diyā, ki rāt ko Dārā Shikoh kā sar kāṭ ḍāleṇ. Chunānchi aisā hī huā.

Ab ṣirf ek bhā'ī, Mirzā Shujā', Pādshāh kī naẓroṇ meṇ khār thā, aur ṣirf us kī jānib se us ko khaṭrah thā; kyūṇki us ne furṣat pā kar bahut faūj jam' kar lī thī. Is wāsṭe pādshāh ne apne beṭe, Shah-zāda Muḥammad Sulṭān ko, apne Wazīr, Mīr Jumlah, ke ham-rāh Mīrzā Shujā' ke muqābalah par rawāna kiyā. Wahaṇ 'ajab mājarā guẓrā. Mirzā Muḥammad Sulṭān aiyām-i-ṭiflī meṇ apne chachā, Mirzā Muḥammad Shujā', kī laṛkī par 'āshiq ho gayā thā: aur is fasād ke sabab se, jo us ke bāp aur chachā meṇ thā, agarchi us kā 'ishq faro ho gayā thā; magar ek khaṭṭ jab us laṛkī ne apne bāp kī sifārish meṇ Mirzā Muḥammad Sulṭān ko likhā, to khaṭṭ ke paṛhne se 'ishq kī āg phir bhaṛak uṭhī; is liye wuh fauraṇ apne chachā se jā milā. Mirzā Shujā' ne us kī baṛī khāṭir-dārī kī, aur apnī laṛkī se us kī shādī kar dī; aur rusūm i-shādiy-e-khushī ke ba'd donoṇ laṛā'ī meṇ maṣrūf hū'e. Chūṇki Mirzā Muḥammad Sulṭān ko yih gumān thā, ki "Mujh ko dekh kar Aurang-Zeb kī tamām sipāh mere ham-rāh ho jā'egī," is liye wuh sab se awwal ṣaff meṇ khaṛā huā. Aur jab us ne dekhā ki dushman ke sawār us kī ṭaraf baṛhe, to us ne nādānī se yih khayāl kiyā, ki "Yih log hamāre sāth sharīk hone ko āte haiṇ." Magar jis waqt unhoṇ ne sakht ḥamlah kiyā, us waqt us kī āṇkheṇ khulīṇ; aur chachā aur bhatīje donoṇ khūb laṛe. Magar chūṇki Bangāla kī fauj buz-dil thī, aur Mīr Jumlah kī fauj āzmūda-kāṛ thī, maidān-i-jang Mīr Jumlah ke hāth āyā. Ab is Shah-zāda-'i-Mirzā Muḥammad Sulṭān ko baṛā khauf huā, aur samjhā, ki "Bāp ke fareb se ab maiṇ na bach sakūṇgā." Isī aṣnā meṇ Shāh Aurang Zeb ne ek khaṭṭ Mirzā Muḥammad ke nām is ṭaur par likhā, ki goyā wuh us ke khaṭṭ kā jawāb detā hai; aur us meṇ yih maẓmūn thā, ki "Tum apne susre kī rifāqat chhoṛ do." Aur us khaṭṭ ko is ṭarah rawāna kiyā ki Shujā' ke hāth ā jā'e. Chunānchi aisā hī huā. Shujā' ne jab wuh khaṭṭ paṛhā, to us ko shakk paidā ho gayā, ki wuh apne bāp se milā huā hai. Harchand us ne ṣidāqat aur ṣafā'ī kā iẓhār kiyā, magar us ko aisā shakk paidā huā, ki phir us kā raf' honā muḥāl ho gayā. Aur

Aurang-Zeb kā bhī us khatt ke likhne se yihī matlab thā, so wuh ban parā. Chunānchi Mirzā Shujā' ne hukm diyā, ki "Tum apnī bīwī ko le kar Bangāle se chale jā'o."

Ab Mirzā Muhammad Sultān ko ko'ī jagah amn kī nazar na ā'ī; kyūnki tamām Hindustān men 'amal-dārī us ke bāp, Aurang-Zeb, kī thī. Nāchār us ne apne bāp kī taraf rajū' kī; aur us ne fauran giriftār kar ke Goālyār ke qil'ah men us ko qaid kiyā, jahān wuh sāt baras ke ba'd ranj o musībat uthā ke faut huā. Aur Mirzā Shujā' Arākān ko bhāg gayā. Wahān ke rāja ne us ko ma' us ke 'ayāl o atfāl ke daghā se pakar ke mār dālā.

Shāh Jahān zawāl-i-saltanat ke ba'd āth baras qaid rahā; magar 'Ālamgīr ne us kī 'izzat aur tauqīr qaid men bhī bahut kī, aur us kī sakht o sust bāton ko bardāsht bahut kiyā. Jab us ko khabar hū'ī, ki mere bāp, Shāh Jahān, ke marne kā waqt qarīb hai, to us ko itnī jur'at na hū'ī, ki wuh bāp ke sāmne jā'e; is liye apne bete, Shāh 'Ālam, ko bhejā; magar wuh us ke pahunchne se pahle hī mar chukā thā. Shāh Jahān kī wafāt san 1686 'Īsawī men hū'ī.

Sulaimān Shikoh ko, jo Dārā Shikoh kā betā aur Aurang-Zeb kā bhatījā thā, aur apnī jān bachāne ko Koh-i-Himāliya men phirtā thā, Rāja Sirī Nagar ne hasbu-l-hukm Shāh Aurang-Zeb ke pakar kar, 3-Janwarī san 1661 'Īsawī, mutābiq gyārhwīn Jumāda-l-Awwal san 1071 Hijrī ko Dihlī ko rawāna kar diyā. Us waqt us ko hāthī par sawār kar ke shahr men tashhīr kiyā, ba'd az-ān pādshāh ke sāmne lā'e; pā'on kī beriyān kāt dālī ga'īn, magar hāthon men hath-kariyān parī hū'ī thīn. Huzzār-i-darbār us kā yih hāl dekh kar rone lage, aur Aurang-Zeb ne bhī ranj kī shakl ba-zāhir banā lī. Sulaimān Shikoh ne 'arz kī, "Is taklīf aur 'azāb se, ki har roz mujh ko be-fā'idah dawā'en pilā'ī jātī hain, yihī bihtar hai ki ek dafa'h main qatl kiyā jā'ūn." Bādshāh ne narm āwāz se farmāyā, ki "Nahīn, tum se achchhā sulūk kiyā jā'egā." Magar yih 'ahd pūrā na hone pāyā thā, ki "Sulaimān shikoh aur us kā bhā'ī, Sipihr Shikoh, aur Mirzā Murād kā chhotā larkā, yih sab Goālyār men thore hī 'arsah men mar ga'e. Aur bādshāh kā betā, Sultān Muhammad, jo usī qaid-khāne men mahbūs thā, ka'ī baras tak zinda rahā; lekin ākhir ko us ko hukm rihā'ī kā mil gayā.

Mirzā Murād kā yih ḥāl huā, ki Sulaimān Shikoh ke muqaiyad hone ke chand mahīne ke ba'd is bādshāh-zāde ne qil'ah kī shahr-panāh se ek rassī laṭkā kar bhāg jāne kā irādah kiyā thā; aur us dīwār ke nīche ek Hindū 'aurat rahtī thī; us se us ne ijāzat bhī nīche utarne kī le lī thī. Jis waqt kamand par kūd kar wuh nīche utrā, wuh 'aurat aisī chillā'ī, ki nigahbānon ko khabar ho ga'ī, aur un ko ma'lūm ho gayā ki wuh bhāgnā chāhtā hai. Aurang-Zeb ne yih khabar pā kar dil men khayal kiyā, ki "Jab tak merā bhā'ī, Murād zinda rahegā, tab tak mujh ko be-shakk baṛā khaṭrah hai." Is liye us ko phir qaid kiyā, aur ek aisā laṛkā talāsh kiyā jis ke bāp ko Mirzā Murād ne Gujrāt kī ḥukūmat ke zamāne men qatl kiyā thā; aur us ko samjhāyā, ki " Tū Mirzā Murād par khūn kā da'wā pesh kar." Chunānchi aisā hī huā; aur us ke muqaddamah kī taḥqīqāt ke ba'd qiṣāṣ kā ḥukm diyā, aur Mirzā Murād ko apne rū-ba-rū ṭalab kar ke qatl kar ḍālā Ab kuchh andesha is bādshāh ko na rahā; sab bhā'īyon aur bhatījon ko apne bāp, Shāh Jahān ke ṭaur par qatl kar ke Hindustān kā khud-mukhtār pādshāh huā.

Is pādshāh ke 'ahd men Shāh 'Abbās, Pādshāh-i-Īrān, se ek daf'ah kuchh be-luṭfī ho ga'ī thī. Us kā bā'iṣ Mīr Munshī kā quṣūr thā, jis ne ghalaṭī se nāma par yih likhā thā, ki "Shāhan-shāh Ālam-gīr kī ṭaraf se yih nāma Wāliy-i-Īrān ko pahunche." Shāh 'Abbās yih dekhte hī barham huā, aur fauran āmāda-'i-jang ho gayā. Harchand is amr se Aurang-Zeb ko baṛā taraddud huā, magar bahut istiqlāl se kām liyā, aur apne umarā aur wuzarā se bahut āshtī kī, aur sab se 'ahd aur iqrār liye. Lekin isī 'aṣnā men Shāh 'Abbās ba-qaẓā-i-Ilāhī faut ho gayā; aur us kī jagah Shāh Ṣafī, us kā potā, takht-nishīn huā. Us ne apnā mulk be-intiẓām pāyā, aur is liye ghair mulk par 'azm na kiyā. Phir jānibain men ṣulḥ ho ga'ī.

Isī pādshāh ke 'ahd men ek 'aurat, Musammāt Bustāmiya, ne dād o dihish aur khulq apnā dikhlā kar, Mewār ke ẓil' se bīs hazār ādmī kā lashkar, jin men jatī aur faqīr aur jogī aur munī shāmil the, jam' kar ke is pādshāh par chaṛhā'ī kī, aur Āgre tak fatḥ kartī hū'ī chalī ā'ī, aur yih mashhūr ho gayā, ki is 'aurat ne aisī qism kā khānā taiyār kiyā hai, ki jab apne lashkar ko

khilā detī hai, bar-waqt-i-jang wuh dikhā'ī nahīṇ dete; aur wuh sāḥirah hai. Is liye Aurang-Zeb ke lashkar par khauf chhā gayā. Harchand Aurang-Zeb sipāh ko samjhātā thā, lekin wuh i'tiqād-i-bāṭil un ke dil se na jātā thā. Is liye us ne chand ta'wīz likhwā kar apne jhanḍoṇ par laṭakwā'e, aur sipāh ko kah diyā, ki "Ab us 'aurat kā jādū tum par asar na karegā." Is ṭarah par khauf un ke dil se dūr huā, aur dushman par us kī sipāh ghālib ā'ī, aur sab ko tah-i-tegh kiyā.

Usī shahanshāh ke 'ahd meṇ ek fasād Kābul meṇ barpā huā, magar us ne apnī ḥikmat se jald daf' kar diyā. Agarchi us mulk ko apne qabẓah meṇ na rakh sakā, us ko Golkanḍa aur Bījāpūr ke musakhkhar karne kī baṛī ārzū thī. Agarchi pādshāhān-i-sābiq aur khud Shāh Aurang-Zeb ne bhī ka'ī bār in shahroṇ ko fatḥ kiyā thā, aur wahāṇ kā lashkar tabāh kar diyā thā, magar phir bhī un ko bahut zor ḥāṣil thā. Chand dar-chand fasādāt aur wāqi'āt ke bā'is se yih muhimm multawī rahī. Phir san 1682 'Īsawī, ya'nī bā'īsweṇ sāl-i-julūs meṇ Aurang-Zeb ne lashkar-i-shāhī ke tīn ḥiṣṣe kar ke taskhīr-i-Dakhan ko rawāna kiye. Awwal Shāh 'Ālam ne, jo Walī-'ahd thā, Golkanḍa ko jā kar muḥāṣarah kiyā: ba'd az-āṇ bādshāh ne khud ma' tamām fauj ke Bījāpūr par chaṛhā'ī kī. Ākhir-kār qaḥṭ ke bā'iṣ se bahut se sharā'iṭ aur iqrār ke ba'd wahāṇ kī ra'āyā ne iṭā'at manẓūr kī. Sikandar Alī Shāh, jo wahāṇ ke salāṭīn meṇ pichhlā bādshāh thā, muqaiyad huā. Bā'd az-āṇ shahanshāh ne Golkanḍa par chaṛhā'ī kī; aur sāt mahīne ke muḥāṣarah ke ba'd ka'ī laṛā'īyoṇ meṇ fareb o daghā se us shahr ko fatḥ kiyā; aur us shahr ke Ḥākim, Abu-l-Ḥasan, ko bahut ẕillat aur ruswā'ī se qatl kiyā, jis ke ba'd ko'ī baṛā ḥākim bāqī na rahā.

Isī aṣnā meṇ ek na'ī qaum Hindustān meṇ qūwat pakaṛne lagī; ya'nī Marhaṭe isī pādshāh ke 'ahd meṇ ghālib hū'e. Yih qaum Gujrāt se Kanārā tak mulk-i-kohī meṇ bastī thī. Un meṇ se ek shakhṣ, Sīvā Jī, baṛā ṣāḥib-i-ḥauṣalah paidā huā. Sīvā Jī Musalmānoṇ se baṛā 'inād aur dushmanī rakhtā thā. Is kī wajh yih thī, ki Aurang-Zeb 'Ālamgīr ne Hindū'oṇ ko bazor-i-shamshīr Musalmān karnā shurū' kar diyā thā; aur is liye Marhaṭe aur bahut sī qaumeṇ us kī dushman-i-jānī hoga'ī thīṇ; aur yihī amr salṭanat-i-Mughalīyah ke ẓu'f kā bā'iṣ huā.

Sīva Jī ke ham-rāh pahāṛī qaumeṉ bahut thīṉ, jo junūbī kohistān meṉ rahtī haiṉ. Yih log shahroṉ ko lūṭte aur rūpiya jam' karte the: is liye Bījāpūr ke Ḥākim ne un ke muṭī' karne ke wāsṭe ek lashkar-i-jarrār Afẓal Khāṉ ko de kar Sīvā Jī par chaṛhā'ī karne ko rawāna kiyā. Sīvā Jī ne yih kahlā bhejā, ki "Mujhe iṭā'at manẓūr hai: lekin ek mulāqāt āp se tanhā karnā chāhtā hūṉ." Us ne manẓūr kiyā. Sīvā Jī ne apnī sipāh ghāt meṉ chhipā dī, aur kah diyā, ki "Jis waqt bigul kī āwāz suno, fauraṉ dushman kī fauj par ā paṛnā." Afẓal Khāṉ pandrah hazār ādmiyoṉ ko, jin ko wuh apne sāth lāyā thā, alag kar ke, tanhā maqām-i-muta'aiyan par gayā. Sīvā Jī bhī dil meṉ ḍartā huā, chār ṭaraf se hoshyār ho kar, ek ek qadam par pīchhe muṛ muṛ kar dekhtā huā, us maqām-ī-mu'aiyan par pahuṉchā. Jāte hī Afẓal Khāṉ se bghal-gīr huā, aur wahīṉ Afẓal Khāṉ ke peṭ meṉ khanjar mārā. Afẓal Khāṉ ne talwār nikālī, aur Sīvā Jī ke sar par mārī: magar chūṉki us kī pagṛī ke nīche khod thā, is wāsṭe wuh bach gayā, aur wār khālī gayā. Us ne dūsra khanjar mārā; Khān-i-mazkūr kā kām tamām ho gayā. Jab fauj kā sardār mārā gayā, lashkar mutafarriq ho gayā. Is fatḥ se bahut sī lūṭ Marhaṭoṉ ke hāth ā'ī; aur Sīvā Jī kā baṛā nām huā, aur us ne mulk meṉ bahut dūr tak lūṭ mār machā'ī; yahāṉ tak ki Bījāpūr ke qarīb tak us ne tamām mulk lūṭ liyā. Ka'ī daf'ah Ḥākim-i-Bījāpūr ne us par chaṛhā'ī kī, magar wuh maghlūb na huā. Ākhir-kār wuh Ṣūbah-'i-Bihār par mutaṣarrif ho gayā; aur pachās hazār piyāde aur sāt hazār sawār rakhne kī ṭāqat us ko ḥāṣil ho ga'ī. Ba'd az-āṉ shahanshāh Aurang-Zeb ne ek fauj ba-sar-kardagiy-i-Shā'ista Khāṉ rawāna kī. Us ne ka'ī laṛā'īyāṉ mārīṉ; magar ek khāṣṣ mauqa' par ghir jāne ke sabab se Shā'ista Khāṉ kā beṭā mārā gayā, aur ek uṉglī us kī bhī kaṭ ga'ī, aur wuh khiṛkī se kūdte hū'e zakhmī huā. Ba'd az-āṉ us ne murāja'at kī darkhwāst kī; aur chand roz Marhaṭoṉ se laṛā'ī mauqūf rahī.

Sīvā Jī ne furṣat pā kar Shahr-i-Sūrat ko lūṭā, aur Marhaṭoṉ kā lashkar yakāyak Sūrat meṉ ghus gayā. Ahl-i-Inglistān aur Walandez apnī apnī koṭhiyoṉ ke andar rahe; aur yih fauj Marhaṭa kī tīn din tak lūṭtī phirā kī: jawāhirāt-i-besh-bahā aur ajnās qīmatī ek karor rūpiya ke un ke hāth ā'e. Aurang-Zeb yih ḥāl dekh kar

bahut bar-afrokhta huā, aur ek barī fauj ba-sardāriy-i-Rāja-i-Nāhar us kī tambīh ko rawāna kī. Wuh us ko Dihlī men pakar lāyā, aur yih shart kī, ki "Terā i'zāz o ikrām ba-dastūr-i-qadīm kiyā jā'egā." Magar yahān wuh muqaiyad ho gayā; aur phir ek fareb kī chāl chalā, ya'nī, wuh aur us kā betā, donon do tokron men baith ga'e aur un ke ūpar mithā'ī rakh kar halwā'ī un ko bāhar lā'e. Is taur par wuh mukhlisī pā kar Mathrā pahunchā aur wahān se Jagannāth ko gayā, aur hasb-i-dastūr-i-sābiq qazzāqī ikhtiyār kī.

'Ālam-gīr ne jo us kī gosh-mālī men der kī, is kī do wajhen hain. Ek to yih, ki yih mufsid aisā daghā-bāz aur makkār thā, ki Shāh 'Ālam-gīr ko us se nafrat ho ga'ī thī. Aur dūsrī wajh yih thī, ki us waqt Shāh-i-Īrān ke muqābalah kī tajwīz ho rahī thī. Aur is ke Patna ke fasād ke daf' karne men bhī pādshāh masrūf thā. Is sabab se Sīvā Jī ko fursat jo milī, to us ne tamām azlā'-i-maghribī ko lūt kar tabāh kar diyā, aur Sūrat ko phir dūsrī daf'ah ghārat kiyā. Aur agarchi tīsrī daf'ah us shahr men dākhil na huā, magar bahut sā rūpiya wusūl kar ke le gayā. Qil'ah-'i-Sang, jo Bihār men wāqi' hai, apne qabze men kar ke apnā laqab Rāja muqarrar kiyā, aur sikkah bhī apne nām kā jārī kar diyā; aur apne barābar sonā tol kar Barahmanon ko diyā, aur hamesha dān pun karne laga. Is se us kā nām aur ziyādah ho gayā.

Phir Sīvā Jī ne Golkanda par bārah hazār sawāron se hamlah kiyā. Wahān kī ra'āyā ne bahut sā rūpiya de kar shahr ko tārāj hone se bachāyā: aur Sīvā Jī ne shahr-i-mazkūr men shāhāna darbār kiyā, aur Golkanda kā Rāja mashhūr huā. Aur maqām Janchī aur Velor waghairah men apnī fauj muta'aiyan kī, aur Madrās aur Saringāpatam tak sab mulk fath kar liyā. Phir Bamba'ī par hamlah kiyā, magar ghālib na ā sakā. Gharaz-ki tirpan baras kī 'umr men phephre kī sozish men mubtalā ho kar ba-tārīkh-i-panjum Aprail san 1680 Ī'sawī men wafāt pā'ī. Agarchi Shāh Aurang-Zeb us kī wafāt kī khabar sun kar khush huā, magar 'utūfat o karam-i-shāhāna ko kām farmāyā, aur us kī dil-āwarī aur jur'at kī ta'rīf kī.

Sīvā Jī kī wafāt ke ba'd, us kā barā betā, Sambhā Jī, gaddī par baith ke thore dinon tak Mughlon se muqābalah kartā rahā. Ākhir ko pakrā gayā; aur Musalmān hone se inkār kiyā, is liye san 1689

'Iswaī meṇ qatl kiyā gayā. Aur Aurang-Zeb ne Arākān aur Chāṭgām ko fatḥ kiyā. Us ke ba'd Bījāpūr aur Golkanḍa fatḥ kar ke Paṭhānoṇ kī baghāwat kā maza un ko chakhāyā; aur Satārā tak, jo Marhaṭoṇ kā dāru-l-ḥukūmat thā, apne qabẓah meṇ lāyā. Lekin Marhaṭe phir bhī baṛhte jāte the, aur har ṭaraf lūṭte phirte the; aur Aurang-Zeb un ke hāth se bahut tang thā.

Al-qiṣṣah muhimm-i-Bījāpūr o Dakhan se murāja'at ke ba'd Aḥmad Nagar meṇ pahunch ke Aurang-Zeb ne qiyām kiyā. 'Umr us kī us zamānah meṇ qarīb 90 sāl ke thī; aur ẓu'f-i-quwā ba-sabab amrāẓ-i-muzminah ke mustaulī hotā jātā thā. Us zamānah meṇ do laṛke us ke, ek A'ẓam Shāh, mulaqqab ba-'Ālī Jāh, wa Muḥammad Kām-Bakhsh, pisar-i-khurd, us ke ham-rāh the. Pādshāh ne in laṛkoṇ ko kisī mashwarah ke liye ṭalab kar ke apne sāth rakhā thā: magar bāhamī nifāq kī khabar pā ke daf'-i-fasād ke liye Muḥammad Kām Bakhsh ko ba-tārīkh-i-17-Ẓi-Qa'dah, san 1118 Hijrī, khidmat-i-Ṣūbah-dāri Bījāpūr o Ḥaidar-ābād kī 'aṭā farmā'ī; aur A'ẓam Shāh ko fitnah 'o fasād Dakhan kā dūr karne ke wāsṭe Ujain ko rawāna kiyā. Siyaru-l Mutaakhkhirīn meṇ likhā hai, ki Bādshāh ne Kām Bākhsh ko ḥukm diyā, ki ba-'ujlat-i-tamām Dakhan meṇ pahunche; aur A'ẓam Shāh ko tīn din ba'd us ke rawāna kiyā, aur ḥukm diyā, ki pāṇch kos se ziyādah kisī din na chale, aur har manzil par do roz maqām kare. Usī mahīne meṇ 28-tārīkh ko pādshāh ne riḥlat kī. Tamām lashkar meṇ hangāma barpā huā; bad-ma'āshoṇ ne dast-i-ghārat-garī darāz kiyā; aur ra'āyā kī amn o 'āfiyat meṇ khalal wāqi' huā.

Agarchi Shāh Aurang-Zeb shujā', muttaqī, dānā, aur mu'āmalāt-i-mulkiy o mālī o jangī meṇ az-bas kār-āzmūda thā; magar us ke ḥīn-i-ḥayāt hī salṭanat ke istiḥkām meṇ farq ā chukā thā. Is amr se ḥairat hotī hai, ki us kī salṭanat kā intiẓām achchhā kyauṇ na huā. Ẓāhirā wajh is kī yih ma'lūm hotī hai, ki us kā dil achchhā nahīṇ thā, aur mulāzim us ke us kī bad-gumānī ke bā'iṣ shauq se khidmat na karte the. 'Uhdah-dāroṇ kī nisbat khufyah taḥqīqāt rahtī thī; ek dūsre par nigarāṇ rakhā jātā thā. Tāham kabhī kisī Pādshāh ke sāth us ke mulāzimoṇ ne itnī daghā na kī, na aisī burī ṭaraḥ se khidmat kī, jis ṭaraḥ Shāh 'Ālam-gīr ke mulāzim us se karte the. Maẕhabī mu'āmalāt meṇ wuh baṛā muta'aṣṣib thā; aur

Hindū'oṉ se dilī tanaffur aur 'inād-i-qalbī use thā. Is ta'aṣṣub kā natījah yih huā, ki Hindū us se bāghī ho ga'e, aur salṭanat-i-Mughalīyah ke istiḥkām meṉ tazalzul kī binā isī wajh se us ke 'ahd meṉ paṛī. Agar darbār meṉ ko'ī rasm is qism kī jārī hotī, ki us se Hindū'oṉ ke mazhab kī pā-bandī pā'ī jā'e, to mauqūf kar dī jātī thī. Magar bā-wujūd ta'aṣṣub ke mazhab ke bāb meṉ wahm is pād-shāh kī ṭabī'at meṉ na thā. Hindū'oṉ se to us ko qalbī nafrat thī; magar us ne masjidoṉ wa-ghairah par rūpiya bahut sā ṣarf na kiyā. Dīn ke khādimoṉ ko ba-dil nahīṉ māntā thā, aur faqīroṉ aur darweshoṉ kī sākhta buzurgī se nafrat kartā thā.

Al-qiṣṣah fauran ba-roz-i-wafāt-i-bādshāh, Zību-n-Nisā Begam, dakhtar-i-Aurang-Zeb, ne ba-isti'jāl-i-tamām qāṣid Muḥammad A'ẓam Shāh ke pās rawāna kiyā, aur us ḥādiṣah kī iṭṭilā' use kī, aur likhā, ki "Jis qadr jald mumkin ho, yahāṉ pahuṉch jā'o." Yih khabar sunte hī fauran A'ẓam Shāh lashkar-i-shāhī meṉ dākhil huā. Chand roz Aurang-Zeb kī wafāt kā ghamm kiyā, aur marā-sim-i-mātam-dārī adā kar ke daswīṉ tārīkh-i-Ẓi-l-Ḥijjah ko ba-roz-i-'Īd-i-Qurbāṉ takht par julūs kiyā. Lashkar aur ra'īyat kī istimālat aur khāṭir-dārī karnī shurū' kī. Khazānah, jo lashkar meṉ thā, us par qābiẓ huā. Umarā ko ḥukm diyā, ki darbār-i-'āmm meṉ bār-yāb hoṉ. Har ek par us ke rutbah ke muwāfiq nawāzish kī. Āṣafu-d-Daulah Asad Khāṉ Bahādur ba-dastūr 'uhdah-i-wizārat par ma'mūr huā; aur us kā beṭā, Ẕu-l-Fiqār Khāṉ, jaisā ki sābiq meṉ sipah-sālār thā, usī ṭaraḥ barqarār rahā.

Muḥammad Mu'aẓẓam, mulaqqab ba-Bahādur Shāh, jo A'ẓam Shāh se bhī baṛā thā, us zamānah meṉ sar-ḥadd-i-Īrāṉ par Kābul meṉ thā. Muḥammad Mu'izzu-d-Dīn Jahāṉ-dār Shāh, khalaf-i-akbar-i-Bahādur Shāh, Multān meṉ ba-'uhdah-'i-ṣūbah-dārī mā-mūr thā. Aur 'Aẓīmu-sh-Shān, khalaf-i-doum-i-Bahādur Shāh, Bangāla kā Ṣūbah-dār thā. Sulṭān Mu'aẓẓam shahr-i-Kābul se, aur us kā baṛā beṭā, 'Aẓīmu-sh-Shān, Bangāla se 'Ālam-gīr kī shiddat-i-bīmārī kā ḥāl sun kar Akbar-ābād kī ṭaraf chale. Aur jab aṣnā-i-rāh meṉ Sulṭān Mu'aẓẓam Bahādur Shāh ne sunā, ki bād-shāh kā intiqāl ho gayā, to us ne awwal tārīkh-i-Māh-i-Muḥarram roz Si-shamba san 1119 Ḥijrī meṉ usī maqām par julūs farmāyā, aur Muḥammad A'ẓam ko likhā, ki "Chūṉki Mulk-i-Dakhan

wasī' hai, li-hāẕā tum ko munāsib hai, ki ba-mūjib marẓī wālid ke us par iktifā karo, aur Mulk-i-Hind kī salṭanat mere sapurd karo. Aur jang se ṣulḥ bihtar hotī hai; aur amn se fawā'id be-shumār ẓāhir hote hain.'' A'ẓam Shāh ne, chūnki wuh apne bhā'ī ko kuchh na samajhtā thā, ṣirf isī qadr jawāb diyā, ki "Do bādshāh dar iqlīme na gunjand.''

Yih sun kar Mu'aẓẓam Shāh ne apne bhā'ī par charhā'ī kī. Muḥammad Mu'izzu-d-Dīn, Ḥākim-i-Multān, bahut lashkar aur sāmān-i-farāwān le kar ba-maqām-i-Lāhor apne wālid kī khidmat men ḥāẓir huā; aur wahān se mil kar donon Akbar-ābad ko ga'e. Aur Bangāla kī ṭaraf se 'Aẓīmu-sh-Shān bhī, jo fauj-i-jarrār aur bahut sā khazānah aur sāmān le kar āyā thā, Akbar-ābad men pahunchā. Ba'ẓ tawārīkh se s̱ābit hotā hai, ki wuh āṭh karor rūpiya le kar āyā, aur us ko asnā-i-rāh men ek karor rūpiya se ziyādah hāth āyā. Us ne Mukhtār Khān, Ṣūbah-dār-i-Akbar-ābād ko, jo Shāh-zāda-'i-Bedār Bakht kā khusur aur A'ẓam Shāh kā khair-khwāh thā, pakar kar qaid kiyā; aur tamām khazānah aur asbāb-i-salṭanat par, jo Akbar-ābād men ba-ifrāṭ maujūd thā, qābiẓ ho gayā. Magar qil'ah us ke hāth is wāste na āyā, ki qil'ah-dār ne yih 'uẕr kiyā, ki "Shāh 'Ālam-gīr ke tīn beṭe salṭanat ke wāris hain. Abhī tak un men se ko'ī takht par nahīn baiṭhā. Jab ki ek shakhṣ un men se takht-nishīn ho jā'egā, us waqt yih qil'ah us kā hogā. Bi-l-fi'l main qil'ah kisī ko sapurd nahīn karūngā.'' Chūnki 'Aẓīmu-sh-Shān ko siwāe qil'ah-gīrī ke aur umūr kā intiẓām bhī ẓarūr thā, is liye is 'ahd-shikanī kī ṭaraf us ne kuchh tawajjuh na kī. Us kā bāp, Mu'aẓẓam Shāh, us khazānah ko dekh kar nihāyat khush huā: kyaunki us kī sipāh rūpiya kī qillat aur ẓarūrat-i-kharch ke sabab se bahut tang thī; aur us ne Khudā kā nihāyat shukr kar ke jam'īyat-i-khāṭir se sipāh kī ẓarūrat raf' kī.

A'ẓam Shāh ne khabar-i-āmad-i-Bahādur Shāh ba-maqām-i-Āgra sun ke ba-qaṣd-i-muqābalah apne maqām se kūch kiyā; aur pahle Goālyār men ā ke Asad Khān ko ma' dīgar umarā sāth le kar Dholpūr men āyā. Bahādur Shāh ne us ke Dholpūr jāne kī khabar sun ke khud hī us ṭaraf kūch kiyā, aur maqām Jājo ke qarīb qiyām kā qaṣd thā. Hanoz khīme bhī na istāda hū'e the, ki Bedār Bakht, pisar-i-A'ẓam Shāh, ma' chand umarā-i-nāmdār, miṣl Ẕu-l-Fiqār

Khān wa-ghairah ke, ā parā. Dakhnī logon ne, jo us ke sāth the, lūṭ mār shurū' ki, aur khīmon men āg lagā dī. Logon ne A'ẓīmu-sh-Shān, Khalaf-i-Bahādur Shah ko, is dast-darāzī kī khabar kī. Wuh bhī ma' apnī fauj ke musta'idd-i-muqābalah o kār-zār huā: hangāma-'i-jidāl o qitāl garm huā. Qarīb thā, ki A'ẓīmu-sh-Shān kī ṭaraf shikast ho, magar Bahādur Shāh aur Jahān-dār Shāh 'ain mauqi' par kumuk ke liye pahunch ga'e. Ākhir ko A'ẓam Shāh ke donon larke us larā'ī men kām ā'e. Is ḥādisah se A'ẓam Shāh kī naẓar men jahān tīra o tār ho gayā, aur us ne qaṣd kiyā, ki khud bhī, jis ṭaraḥ ho sake, maidān-i-kār-zār men jā ke mar jā'e. Barī shujā'at aur istiqlāl se fauj men hāthī par sawār lartā rahā, magar chūnki us kī maut qarīb thī, aur iqbāl tanazzul per thā, bahut ham-rāhī aur rafīq aur bahādur us kī ṭaraf ke māre ga'e. Ākhir ko mukhālif kī fauj se kisī shakhṣ kī bandūq kī golī us ke māthe par lagī; aur wuh fauran hāthī se gir kar jān-ba-Ḥaqq-taslīm huā. Bahādur Shāh ne ba'd-i ḥuṣūl-i-fatḥ apne bhā'ī kī lāsh ko dekhā, aur kamāl afsos se use dafn karā ke khud bilā-daghdaghah takht-i-shāhī par julūs kiyā.

Muḥammad Mu'aẓẓam Bahādur Shāh Bādshāh.

(*San 1707 'Īsawī se san 1712 'Īsawī tak.*)

Is bādshāh ne takht par baiṭh ke chāhā, ki us kī qalam-rau men amn o ṣulḥ rahe, aur ko'ī kisī par ẓulm na karne pā'e. Chunānchi isī liye us ne Rājpūton se bhī ek iqrār-nāma is maẓmūn ka likhwā liyā, ki wuh bādshāh ke tābi'-dār rahenge, aur kuchh fasād aur lūṭ us ke mulk men na karenge. Agarchi yih iṭā'at ṣirf barāe-nām thī, magar phir bhī us ne apne mulk ke achchhe achchhe zar-khez ṣūbe Marhaṭon kī lūṭ aur barbādī se bachā'e, aur un ko chauth likh dī, ya'nī, mulk ke khirāj se chauthā'ī āmadanī un ko denī manẓūr kar lī; tā ki ra'āyā amn se rahe, aur Marhaṭon ke ẓulum aur lūṭ mār se ārām aur chain ḥāṣil ho. Dūsre mauqi' par is pādshāh ne yih bhī dikhlā diyā, ki main fann-i-jang men bhī mahārat-i-kāmil rakhtā hūn, aur jang karne se 'ārī nahīn hūn: aur yih ṭāqat is pādshāh ne ba-muqābalah Sikhon ke dikhlā'ī.

Qaum-i-Sikh kā ẓuhūr Bābar ke waqt men huā thā, aur us waqt men yih nayā firqah mashhūr huā thā. Is firqah kā bānī, Gurū

Nānak, raḥm-dil aur ʻaqīl o narm-mizāj ādmī thā. Us ne apne dil meṇ yih manṣūbah bāṇdhā, ki "Hindustān meṇ do qaumoṇ ke bahut ādmī baste haiṇ, Musalmān aur Hindū. Ko'ī ʻibādat aisī tajwīz karnī chāhiye, jis meṇ yih donoṇ qaumeṇ shāmil ho jā'eṇ." Chunānchi us ne donoṇ mazhaboṇ kī kitāboṇ se wuh masā'il aur iʻtiqādāt, jo donoṇ ke nazdīk musallam the, chun kar ek apnā Garanth banāyā; aur apne tābiʻīn ko us ke masā'il sikhlā'e, aur waḥdānīyat aur jazā aur sazā kā pānā ṣābit kiyā. Magar jo masā'il ki donoṇ firqoṇ ke muʻtaqad ʻalaih the, ṣirf wuhī us ne liye, tā-ki un se ko'ī inkār na kare. Is liye bahut log jānibain ke us ke mazhab ko mānne lage. Magar chūnki Akbar Pādshāh ke waqt tak yih qaum kuchh ṭāqat na rakhtī thī, aur miṣl Hindū faqīroṇ ke thī aur raʻāyā kī mānind rahtī thī, is wāsṭe aiyām-i-salṭanat-i-Akbar Pādshāh meṇ ko'ī un se mutaʻarriẓ na huā. Magar jab Aurang-Zeb ne jihād par kamar bāṇdhī, aur un logoṇ ko taklīf dī, to us waqt se yih qaum khāndān-i-Mughalīyah kī sakht dushman ho ga'ī. Chunānchi Aurang-Zeb ne Tegh Bahādur ko, jo us ke zamānah meṇ us qaum kā Gurū thā, pakaṛwā kar marwā ḍālā. Gurū Gobind Singh ne, jo Gurū Tegh Bahādur kā beṭā thā, apnī taman ʻumr is khūn kā ʻiwaẓ lene meṇ ṣarf kī; aur us kī quam ke log faqīrī tark kar ke sipāhī aur shah-sawār ho ga'e, aur baṛe diler aur sakht luṭere ho ga'e. Lekin Aurang-Zeb kī kār-āzmūda fauj ke sāmne in kī kyā ḥaqīqat thī? Ek hī laṛā'ī meṇ sab mutafarriq ho ga'e; aur Gurū Gobind Singh ke do beṭe pakṛe ga'e aur qatl kiye ga'e; aur us ko jalā-waṭan kar diyā gayā. Wuh isī ghamm meṇ dīwāna ho kar mar gayā. Magar us ke tābi'īn ko yih ḥauṣalah thā, ki mutafarriq ho kar laṛeṇ; aur muddat se Koh-i-Himāla meṇ baiṭhe hū'e intiẓār kar rahe the, ki Aurang-Zeb ke marne kī un ko khabar pahuṇchī; aur is sabab se un ko Ṣūbajāt-i shimālī ke qarīb āne kā mauqa' milā. Us waqt un kā sardār, Bindā nāmī, ek Sikh thā, jo Gurū Gobind kā chelā aur gaddī-nishīn thā, aur jis ne ākhir ko apnā nām bhī Gurū Gobind Singh rakhā thā. Us ne Sarhind par qabẓah kiyā: magar jab us ne sunā, ki Shāh ʻĀlam mujh par chaṛhā'ī kar ke chalā hai, usī waqt Ḍābar ke Qilʻah meṇ, jo Koh-i-Himāla meṇ wāqiʻ hai, bhāg gayā. Bahādur Shāh ne wuh qilʻah bhī le liyā: magar Bindā jān bachā kar pahāṛoṇ kī rāh se bhāg gayā.

Tamām pādshāhān-i-sābiq se Shāh 'Ālam barā rahm-dil aur l'āiq bādshāh guzrā hai. Wuh barā faiyāz thā, aur hamesha muhimmāt-i-'azīm ko sar karne kī koshish kartā thā. Agarchi yih pādshāh barā dīndār Musalmān thā, aur bahut khūb Islām kī haqīqat us kī rūh aur khūn men paiwasta thī, magar phir bhī us-ne apne aiyām-i-hukūmat men misl aur pādshāhon ke kisī aur mazhab ke logon ko ba-sabab ta'assub ke nahīn satāyā. Yih padshāh shhar-i-Lāhor men san 1712 'Īsawī men faut huā.

Mu'izzu-d-Dīn Jahān-dār Shāh.

(*San 1712 'Īsawī se san 1713 'Īsawī tak.*)

Bahādur Shāh kī wafāt ke ba'd us ke chāron beton men takht ke wāste bāham larā'ī hū'ī. Magar chūnki bare bete, Mu'izzu-d-Dīn, kā taraf-dār Nawwāb Zu-l-Fiqār Khān thā, jo ki us waqt men ek barā tāqat-war ra'īs thā; is sabab se Mu'izzu-d-Dīn kī fath hū'ī, aur bāqī tīnon beton kī shikast hū'ī, aur wuh larā'ī men māre ga'e. Mu'izzu-d-Dīn jab takht par baithā, to us ne apnā laqab Jahān-dār Shāh muqarrar kiyā; magar barā nālā'iq pādshāh niklā. Saiyid 'Abdullāh aur Saiyid Husain ne, jo qaum ke Saiyid aur āpas men bhā'ī the, Farrukh Siyar ko, jo Bahādur Shāh kā potā thā, pādshāhat ke wāste barangekhta kiyā. Farrukh Siyar ne Mulk-i-Bangāla men 'alam-i-baghāwat baland kar ke Jahāndār Shāh aur Nawwāb Zu-l-Fiqār Khān ko shikast dī; aur wuh donon māre ga'e, aur Farrukh Siyar Hindustān kā pādshāh ho gayā. Jahān-dār Shāh ne sirf ek baras bādshāhat kī.

Farrukh Siyar.

(*San 1713 'Īsawī se san 1718 'Īsawī tak.*)

Is pādshāh ke waqt men Saiyidon kā barā zor ho gayā thā. Chunānchi Farrukh Siyar ko Saiyid 'Abdullāh aur Saiyid Husain, jinhon ne us ko takht dilwāyā thā, apnā ghulām tasawwur karte the, aur apnī marzī ke muwāfiq tamām qalam-rau men ahkām jārī karwāte the, aur barī qūwat pakrī thī. Is padshāh ke waqt men Bindā nāmī Sikh phir pahār se nīche utrā, aur Daryā-i-Atak

ke kināre par lūṭtā phirtā thā, ki fauj-i-shāhī ne us ko shikast dī aur mār ḍālā. Saiyid 'Abdullāh aur Saiyid Ḥusain kī ḥukūmat par aur umarā ko rashk huā, aur āpas meṇ us kā charchā phailā, aur tamām umarā un Saiyidoṇ kī ḥukūmat o ikhtiyār se jalne lage. Aur pādshāh ko bhī un kī tābi'-dārī nāgawār ma'lūm hū'ī; aur us ne chāhā ki ab un kī iṭā'at na kare. Magar pādshāh kī yih sāzish un par khul ga'ī; is liye unhoṇ ne Bādshāh hī ko mār ḍālā. Phir un Saiyidoṇ ne Aurang-Zeb ke baṛe pote ko takht par biṭhāyā; magar pāṇch mahīne kī ḥukūmat ke ba'd wuh mar gayā. Phir unhoṇ ne us ke bhā'ī ko takht par biṭhāyā, jis ne ṣirf tīn hī mahīne bādshāhat kī. Ba'd azāṇ Raushan Akhtar ko, jo Bahādur Shāh kā potā thā, takht-nishīṇ kiyā; aur us kā laqab Muḥammad Shāh muqarrar kiyā gayā.

Muḥammad Shāh Bādshāh.

(*San 1719 'Īsawī se san 1748 'Īsawī tak.*)

Is pādshāh-zāda ne pahle pahal to bilā-'uẕr Saiyidoṇ kī khāṭir-dārī aur 'izzat ba-dastūr-i-qadīm kī, magar ākhir ko un ke qatl ke darpai huā. Is 'arṣah meṇ in donoṇ bhā'iyoṇ, ya'nī Saiyid 'Abdullāh aur Saiyid Ḥusain, aur Niẓāmu-l-Mulk, Ḥākim-i-Mālwa, meṇ kuchh nā-ittifāqī ho ga'ī; aur yih ṣalāḥ ṭhahrī, ki pādshāh ma' Saiyid Ḥusain ke sarkash Ḥākim-i-Mālwa par chaṛhā'ī kare. Chūṇki Saiyid Ḥusain ke mār ḍālne ke liye sāzish bhī ho chukī thī, is liye us ko rāh meṇ chākar ne mār ḍālā. Saiyid 'Abdullāh ne yih khabar pā kar ek nayā bādshāh qā'im kar diyā, aur apne bachā'o kī ṣūrat paidā kar lī; magar us ko shikast hū'ī, aur wuh qaid kiyā gayā.

Maḥammad Shāh ne abhī bahut dinoṇ ḥukūmat bhī na kī thī, ki us kī nā-liyāqatī ẓāhir ho ga'ī; aur yih daryāft huā, ki wuh bādshāhat ke lā'iq nahīṇ hai. Kyauṇki us ke auẓā' aur aṭwār aise kharāb the, ki us ke do baṛe lā'iq Wazīr, ek Niẓāmu-l-Mulk aur dūsrā Sa'ādat 'Alī Khāṇ, us se munḥarif ho ga'e, aur mustaqill ḥākim ho ga'e. Niẓāmu-l-mulk ne to apnī ḥukūmat mulk-i-Dakhan meṇ qā'im kar lī, aur Sa'ādat 'Alī Khāṇ ne mulk-i-Awadh meṇ. 'Alāwah bar-īṇ is nāzuk waqt meṇ Marhaṭoṇ ne bhī sar uṭhāyā,

aur mulk ko lūṭ liyā, aur salṭanat lene ke wāsṭe ka'ī laṛā'īyāṇ laṛe. Chunānchi Ṣūbah'-i-Mālwa aur Gujrāt ko lūṭ kar Āgre ke darwāze tak jā pahuṇche. Yih ḥāl dekh kar Sa'ādat 'Alī Khāṇ, Nawwāb-i-Awadh, ne kūch kiyā; aur us ne Marhaṭoṇ ko aisā maghlūb kiyā, ki agar Pādshāh us ko na rok detā, to wuh Marhaṭoṇ kā zor bi-l-kull toṛ detā. Magar Bādshāh ne us ko ḥukm diyā, ki "Āp Marhaṭoṇ se na laṛeṇ; kyauṇki bādshāh apne wazīr-i-khāṣṣ ko ma' sardāroṇ ke un ke muqābalah ke wāsṭe rawāna karegā." Yih ḥukm pā kar Sa'ādat 'Alī Khāṇ apne dil meṇ ẕalīl ho kar phir gayā. Marhaṭoṇ ko jo furṣat milī, unhoṇ ne Dihlī par ḥamlah kiyā, aur bahut sā māl lūṭ kar Mālwa ko chale ga'e; aur siwā is ke tamām qalam-rau meṇ ka'ī jagah lūṭ mār karnī shurū' kar dī.

'Alāwah bar-īṇ ek aur baṛā ḥādiṣah Hindustān meṇ wāqi' huā, jis kā ḥāl bayān-i-āyinda se ẓāhir hogā. Mulk-i-Fāras meṇ jab ki Khāndān-i-Ṣafawī ko zawāl huā, to wahāṇ Afghānoṇ ne ḥamlah kiyā; aur Iṣfahān ko, jo ki Pāras kā Dāru-s-salṭanat thā, chhīn liyā; aur Shāh Ḥusain ko, jo us mulk kā bādshāh thā, qatl kar ḍālā, aur us kī aulād ko mār ḍālā. Us kī nasl meṇ se ek laṛkā, musammā ba-Ṭahmāsp, bāqī rahā thā. Is laṛke ne gaḍeriyoṇ meṇ jā kar panāh lī; unhoṇ ne us kī baṛī ḥimāyat kī. Un sardāroṇ meṇ se ka'ī shakhṣ khud-ba-khud ḥākim ho ga'e the: ek sardār kā Nādir nām thā. Us ne apnā nām Ṭahmāsp Qulī Khāṇ rakhā, aur apnī koshish aur liyāqat se sipah-sālār ho kar phir Iṣfahān Afghānoṇ se le liyā, aur us mulk se unheṇ nikāl diyā, aur sipāh kī riẓā o raghbat se bādshāh ban gayā, aur Nādir Shāh apnā laqab mashhūr kiyā.

Nādir Shāh ne Afghānistān par ḥamlah kiyā, aur Kābul aur Qandahār ko muṭī' kar ke Hindustān kī ḥudūd par ā puṇhchā, Ittifāq se us ke mulk kā ko'ī ādmī Hindustān ko bhāg āyā thā. Nādir Shāh ne ek qāṣid rawāna kiyā, aur kahlā bhejā, ki "Yih ādmī mere ḥawālah kiyā jā'e." Wuh qāṣid jis waqt Jalāl-ābād meṇ pahuṇchā, to wahāṇ ke bāshindoṇ ne us ko qatl kar ḍālā; aur is ẓulm kā inṣāf Muḥammad Shāh, Bādshāh-i-Hind, ne kuchh na kiyā. Is liye Nādir Shāh ne Aṭak Daryā se utar kar aisā jald kūch kiyā, ki chār roz kā rāsta Dihlī tak rah gayā; aur

Muḥammad Shāh ko us ke āne kī khabar tak na hū'ī. Gharaẓ-ki jhaṭ-paṭ fauj taiyār kī ga'ī, aur Nawwāb Sa'ādat 'Alī Khān larne ko baṛhe, par unhoṇ ne shikast-i-fāsh pā'ī, aur asīr hū'e. Tab Nawwāb Sa'ādat Alī Khān ne ek 'ahd-nāma Nādir Shāh ko is maẓmūn kā likh diyā, ki "Do karor rūpiya le kar apne mulk ko phir jā'iye."

Nādir kā irādah thā ki phir jā'e; magar Muḥammad Shāh kī bewuqūfī se Niẓāmu-l-Mulk ma'a Muḥammad Shāh ke qabẓah meṇ ā gayā. Is liye Nādir Shāh āge baṛh kar Dihlī meṇ āyā, aur takht-i-Dihlī par baiṭh kar bādshāh-i-Dihlī ho gayā. Do roz tak to baṛā intiẓām aur chain rahā: dūsre roz afwāh uṛī, ki Nādir Shāh mārā gayā. Yih khabar sun kar Hindūo'ṇ ne us ke ka'ī sipāhī mār ḍāle. Jab Nādir Shāh ne yih ḥāl sunā, to us ko aisā ghuṣṣah āyā, ki us ne qatl-i-'āmm kā ḥukm diyā. Rāt ko yih ḥukm diyā thā; do-pahar tak Dihlī ke kūchoṇ meṇ khūn kī nadiyāṇ bah ga'īṇ. Tab ḥukm diyā, ki "Ab qatl mauqūf ho." Usī waqt qatl-i-'āmm mauqūf ho gayā; aur paiṇtīs din tak shahr ke lūṭne kā ḥukm jārī rahā. Is 'arṣah meṇ jo lūṭ kā māl jam' huā thā, tīn karor bīs lākh rūpiya kā thā; jis meṇ se qarīb niṣf ke to hīre, aur bāqī jawāhirāt the. Yih salṭanat-i-Mughalīyah kī barsoṇ kī kamā'ī thī. Nādir Shāh ne Hindustān ko apne qabẓah meṇ rakhne kī kuchh khwāhish na kī; balki Kābul aur Qandahār aur un ṣūbajāt ko, jo Daryā-i-Aṭak ke maghrib kī ṭaraf wāqi' haiṇ apne qabẓah meṇ rakhnā munāsib jān kar Muḥammad Shāh ko phir takht par biṭhā kar san 1739 'Īsawī meṇ Hindustān se kūch kiyā; aur apnī fauj kā ko'ī sipāhī Hind meṇ nā rakhā. Hindustān se kūch karne kī tārīkh se āṭh baras ke ba'd Nādir Shāh ba-maqām-i-Mashhad Khurāsān meṇ mārā gayā; aur us kā mulk ka'ī ḥiṣṣoṇ meṇ munqasim ho gayā.

Aḥmad Abdālī, jo qaum kā Afghān aur ek afsar afsarān-i-Nādir Shāh se thā, yih ḥāl dekh kar ghar ko gayā; aur wahāṇ jā kar apne shahr kā bādshāh ban baiṭhā. Jab us ne dekhā, ki merā mulk be-khalal mere qabẓah meṇ rahegā, aur kuchh andesha nahīṇ hai, us waqt us ko bhī Nādir Shāh kī muhimmāt kā lālach āyā. Chunānchi san 1747 'Īsawī meṇ us ne Daryā-i-Aṭak se 'ubūr kar ke Shahr-i-Sarhind ko ā kar ghārat kiyā; aur wazīr ko,

jo us se larne ko gayā thā, shikast dī, aur wuh larā'ī men mārā bhī gayā. Is wāqi'ah ke ba'd Muhammad Shāh Bādshāh mar gayā; aur us kā betā, Ahmad Shāh, bajāe us ke takht par baithā.

Ahmad Shāh Bādshāh.

(*San 1748 Īsawī se san 1754 Īsawī tak.*)

Is pādshāh ke 'ahd men darbār men barā hangāma aur fasād rahā kartā thā; kyūnki Ahmad Shāh Bādshāh aur us ke wazrī, Safdar Jang, men khāngī ranjish hamesha chalī jātī thī. Chūnki Safdar Jang Wazīr ne ek Khawāja-'i shāhī ko, jis ko Bādshāh bahut chāhtā thā, mār dālā thā, is liye Bādshāh us se bahut nārāz thā. Chunānchi us ne Amīru-l-umarā, Ghāziyu-d-Dīn Khān, kī i'ānat se, jo Nizāmu-l-Mulk kā potā thā, Safdar Jang ko apne darbār se nikalwā diyā, aur Ghāziyu-d-Dīn ko wizārat dī. Ghāziyu-d-Dīn pahle wazīr se bhī badtar niklā: is liye Pādshāh ne us ke nikalwāne kī bhī tajwīz kī. Magar Ghāziyu-d-Dīn ne Hulkar Malhār Marhata kī madad se Ahmad Shāh ko pakar kar qaid kiyā, aur us kī ānkhen nikalwā dālīn; aur Jahāndār Shāh ke ek bete ko, jis kā khitāb 'Ālam-gīr-i-Sānī mashhūr hai, takht par bithā diyā.

'Ālam-gīr-i-Sānī.

(*San 1754 Īsawī se san 1759 Īsawī tak.*)

Is pādshāh ke waqt men tamām qalam-rau men tahlukah par gayā. Afghānon ne Panjāb par hamlah kar ke Multān aur Lāhor par qabzah kar liyā; aur usī nawāh men Sikhon kī bhī tāqat aur ta'dād barhnī shurū' ho ga'ī; aur Jāton aur Rohelon ne jā-ba-jā lūt machā dī; aur Marhate bhī dāka mārte phirte the, yahān tak ki Rohelkhand ke shahr bhī unhon ne lūt liye. Aise waqt men Ghāziyu-d-Dīn ne phir Panjāb ke fath karne kā irādah kiyā. Chunānchi ek 'aurat ko, jo qaum kī Pathānī thī, aur jis ko Ahmad Shāh Abdālī Lāhor kī hukūmat sapurd kar gayā thā, Ghāziyu-d-Dīn ne giriftār kar liyā.

Yih khabar sun kar, Ahmād Shāh Abdālī phir tīsrī daf'ah Hindustān par charh kar āyā, aur barā lashkar lāyā; aur Dihlī men

pahunch kar san 1756 'Īsawī meṇ us shahr ko aisā ghārat aur barbād kiyā, jaisā ki Nādir Shāh ke hāth se san 1739 'Īsawī meṇ huā thā. 'Ālam-gīr-i-Ṣānī ne Aḥmad Shāh Abdālī se darkhwāst kī, ki "Ko'ī shakhṣ ba-ṭaur muḥāfiẓ ke apnī ṭaraf se yahāṇ māmūr kījiye; tā-ki Ghāziyu-d-Dīn, jo merā wazīr hai, āp ke jāne ke ba'd mujh se bad-sulūkī se na pesh ā'e." Chunānchi us ne 'Ālam-gīr kī ḥifāẓat ke wāsṭe qaum-i-Rohela kā ek sardār Dihlī meṇ muta'aiyan kar diyā; tā-ki wuh Ghāziyu-d-Dīn kī qūwat ko baṛhne na de. Ghāziyu-u-Dīn ne Aḥmad Shāh Abdālī ke jāne ke ba'd Marhaṭoṇ kī madad se fauraṇ pādshāh ko bhī pakar liyā, aur Dāru-s-salṭanat par bhī apnā qabẓah kar liyā, aur pādshāh ko mār kar Jamnā meṇ us kī lāsh pheṇk dī. Magar us waqt us ko apnī jān bachānī dushmanoṇ se mushkil hū'ī, aur har ek ṭaraf kā fitnah o fasād na raf' kar sakā; is liye Jāṭoṇ meṇ jā kar us ne panāh lī. Ab Afghānoṇ aur Marhaṭoṇ meṇ laṛā'ī hū'ī. Marhaṭoṇ ne jab dekhā, ki maidān khālī hai, aur un kā ko'ī ḥarīf nahīṇ dikhā'ī detā, to unhoṇ ne mulk kā da'wā kiyā, aur chāhā, ki ham Hindustān ke mālik ban jā'eṇ. Chunānchi Sikhoṇ se madad le kar Dihlī aur Āgra aur Multān aur Lāhor unhoṇ ne fatḥ kar liye, aur Afghānoṇ ko mār kar Daryā-i-Aṭak ke pār utār diyā.

Yih khabar sunte hī chauthī daf'ah Aḥmad Abdālī baṛā lashkar le kar Hindustān par ḥamlah-āwar huā; aur Pānīpat par ek jang-i-'aẓīm Aḥmad Shāh Abdālī aur Marhaṭoṇ se hū'ī, jis meṇ Marhaṭoṇ ne shikast pā'ī. Assī hazār ādmī Marhaṭoṇ kā mārā gayā; aur Dattā Sindhiyā, un kā Sipah Sālār, maidān-i-jang meṇ kām āyā. Afghānoṇ kī ṭaraf Shujā'u-d-Daulah, Ṣūbah-dār-i-Awadh, aur Ḥāfiẓ Raḥmat Khāṇ aur Dūṇde Khāṇ Rohela the. Aur dūsrī laṛā'ī Sikandara ke qarīb Hulkar se hū'ī. Us ne aisī tabāhī aur muṣībat uṭhā'ī, ki us maidān se chand ham-rāhiyoṇ ke sāth wuh khud to bach kar bhāg gayā; magar sab fauj maidān meṇ kām ā'ī. Abhī yih sāl pūrā na hone pāyā thā, ki Marhaṭoṇ ne ek fauj ek lākh chālīs hazār ādmī kī jam' kī; aur is fauj kā sardār Shīū Deo Rāi Marhaṭā, Peshwā kā bhatīja thā. Us ne Wazīr se mil kar aur Jāṭoṇ ko ham-rāh le kar Dihlī kī ṭaraf kūch kiyā. Aḥmad Shāh Abdālī Daryā-i-Jamnā se pār ho kar dushman ke muqābalah ko gayā. Agarchi us kī fauj dushman kī fauj ke sāmne kuchh

ḥaqīqat na rakhtī thī, magar Marhaṭoṇ ko ḥauṣalah na huā, ki us ke sāmne ā'eṇ; magar Pānīpat ke morchoṇ par unhoṇ ne ā kar apne ta'īṇ chhupāyā. Aḥmad Abdālī ne un kā ta'āqub kiyā, magar kuchh fā'idah na huā. Phir maidān kī laṛā'ī hū'ī: Marhaṭoṇ kī fauj mutafarriq ho ga'ī; aur bā'īs hazār qaidī aur pachās hazār ghoṛe aur bahut māl ghanīmat kā Aḥmad Abdālī ke hāth āyā. Nawīṇ māh Janwarī san 1761 'Īsawī ko Aḥmad Shāh Abdālī ne Dihlī ko chhoṛ kar wilāyat ko kūch kiyā; aur 'Ālam-gīr-i-Ṣānī ke baṛe beṭe 'Ālī Gauhar ko, jis kā laqab Shāh 'Ālam thā, aur jis ko Ghāziyu-d-Dīn ne 'Ālam-gīr-i-Ṣānī ke mār ḍālne ke waqt san 1759 'Īsawī meṇ takht par biṭhā diyā thā, barāe nām bādshāh kar diyā.

Shāh 'Ālam-i-Ṣānī.

(*San 1759 'Īsawī se san 1806 'Īsawī tak.*)

Shāh 'Ālam Marhaṭoṇ kī madad se phir Dihlī par qābiẓ huā. Lekin thoṛe roz ke ba'd ek Rohela, Ghulām Qādir nāmī, ne Bādshāh kī āṇkheṇ nikalwā ḍālīṇ. Aur jab Sindhiyā, Marhaṭoṇ ke Sardār, ne Dihlī ko fatḥ kiyā, to us ne Shāh 'Ālam ko qaid meṇ rakhā: aur jab ki san 1803 'Īsawī meṇ Dihlī Angrezoṇ ke qabẓah meṇ ā'ī, to unhoṇ ne ek lākh rūpiya māhwārī tankhwāh Bādshāh kī muqarrar kar dī. Chunānchi us tarīkh se is khāndān meṇ pādshāhoṇ kī jān bachī; ra'āyā ko amn milā; mulk kī taraqqī hū'ī; ābādī baṛh ga'ī; 'ilm Hindustān meṇ phail gayā; saṛkeṇ durust ho ga'īṇ. Marhaṭoṇ aur Jāṭoṇ aur Roheloṇ aur sab dushmanoṇ kī sar-kobī ho ga'ī. Sarkār Kampanī Bahādur kī 'amal-dārī ke khatm hone aur Janāb Malikah-'i-Mu'aẓẓamah Vicṭoriyā, dāma mulkuhā, kī ḥukūmat ke shurū' hone tak, ya'nī san 1857 'Īsawī tak, gaddī-nishīnān-i-Mughalīyah kī ek lākh rūpiya māhwār tankhwāh be khalish jārī rahī. Shāh 'Ālam kull paiṇtālīs baras takht par ba-ṭaur yādgār-i-shāhān-i-sābiq ke rahā.

Akbar Shāh-i-Ṣānī.

(*San 1806 'Īsawī se san 1837 'Īsawī tak.*)

Us kā nām Abu-n-Naṣr Mu'īnu-d-Dīn Akbar Shāh hai. Yih beṭā Shāh 'Ālam-i-ṣānī kā thā. Tārīkh 7, Māh-i-Ramaẓāṇ, san

1173 Hijrī, muṭābiq-i-san 1759 'Īsawī ko, shab-i-Chār-Shamba ko paidā huā; aur apne bāp, Shāh 'Ālam kī wafāt ke ba'd, 7, Ramaẓān, san 1221 Hijrī, muṭābiq-i-san 1806 'Īsawī, roz Chār-Shamba ko takht-nishīn huā. Iktīs baras, nau mahīne, ikkīs yaum, us ne qil'ah kī ḥukūmat kī; aur ba-roz-i Jumu'ah, 28, Jumāda-ṣ-ṣānī, san 1253 Hijrī, muṭābiq-i-san 1830 'Īsawī ko wafāt pā'ī. Muddat-i-'umr is bādshah kī 79 sāl, das māh ikkīs yaum hai. Wafāt ke ba'd Bastī Quṭub Ṣāḥib, wāqi'-i-junūb-i-Dihlī meṇ madfūn huā. Agarchi is bādshāh ke waqt meṇ Kampanī Bahādur kī ḥukūmat Panjāb ke ḥudūd tak ba-khūbī ho ga'ī thī, aur Fauj-dārī aur Dīwānī Ṣāḥibān-i-Angrez Bahādur ke sapurd thī, illā muqaddamāt bāshindagān-i-qil'ah ke pādshāh khud faiṣal kartā thā, aur laqab-i-pādshāhī aur 'amlah-'i-shāhī aur chatar aur takht aur qil'ah ba-dastūr-i-sābiq us ke qabẓah meṇ rahā.

Sirāju-d-Dīn Abū Ẓafar Bahādur Shāh.

(*San 1837 'Īsawī se san 1857 'Īsawī tak.*)

Yih ākhir pādshāh Khāndān-i-Tīmūrī kā hai, jis par is khāndān kā nām bhī tamām ho gayā. San 1189 Hijrī meṇ wuh paidā huā thā; us kī tārīkh-i-paidā'ish lafẓ-i-*Abū Ẓafar* se nikaltī hai. Us ko shi'r-go'ī meṇ bahut dakhl thā: chunānchi us ke akṣar shi'r Hindustān meṇ har ek ādmī kī zabān par jārī haiṇ; maḥfil-i-raqṣ-o-sarod meṇ us kī ghazleṇ akṣar gā'ī jātī haiṇ; aur maḥfil-i-ḥāl-o-qāl-i-Ṣūfiyāṇ meṇ us ke shi'roṇ par riqqat ātī hai. Is bādshāh kī tamām 'umr kutub-i-taṣawwuf ke muṭāla'ah aur shi'r kahne aur 'aiyāshī meṇ ṣarf hū'ī. Yih bādshāh 'ilm-i-mūsīqī meṇ bhī mahārat-i-kāmil rakhtā thā, aur apne do buzurgoṇ kī mānind barāe nām bādshāh thā.

Sarkār Kampanī ne is khāndān kā nām qā'im rakhne ko ka'ī tajwīzeṇ bahut khūb kī thīṇ. Ek tajwīz yih thī, ki is khāndān meṇ barā beṭā gaddī-nishīn hotā rahe, aur shāhī āmadanī ke 'alāwah ek lākh rūpiya māhwārī tankhwāh bhī barābar jārī rakhī jā'e. Balki tajwīz thī, ki chūṇki Bādshāh qarẓ-dār hai, sawā lākh rūpiya us ko māhwārī de kar qarẓ us kā adā kiyā jā'e, aur

Bādshāh-zādoṉ ko 'ilm kī ta'līm kī jā'e: chunānchi ek Madrasah-'i-Shāhī qā'im hone wālā thā. Qismat ne jo gardish khā'ī, to fauj-i-Angrezī ba-sabab takrār ke, jo un ke afsaroṉ se kārtūs kāṭne kī bābat wuqū' meṉ ā'ī, jis kā ḥāl mufaṣṣal khātimah-i-ḥukūmat-i-Kampanī Bahādur meṉ likhūṉgā, munḥarif ho kar is Bādshāh ke pās jā kar jam' hū'ī. Angrezoṉ ne Dihlī kā muḥāṣarah kar liyā; ka'ī laṛā'iyāṉ hū'īṉ: anjām-i-kār sipāh-i-mufsid kuchh mārī ga'ī, kuchh bhāg ga'ī. Is liye is Bādshāh ko Angrezoṉ ne Mulk-i-Barhmā meṉ le jā kar muqaiyad rakhā. Us kī bīwī, Zīnat Maḥall, aur Mirzā Jawāṉ Bakht, us kā chhoṭā beṭā, bhī us ke hamrāh thā. Yih Bādshāh san 1279 Hijrī, muṭābiq-i-tārīkh 11, Nawambar san 1862 'Īsawī ko fālij kī bīmārī se Rangūn meṉ faut huā. Is par khāndān-i-Tīmūrī tamām huā. Yih tārīkh kisī shā'ir ne is Bādshāh ke julūs aur wafāt kī kahī hai: —

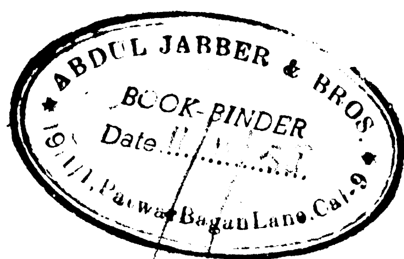
Tārīkh-i-julūs o wafāt-i-Sirāju-d-Dīn Abū Ẓafar Bādshāh.

Sirāj-i-Dīṉ Bū Ẓafar musāfir wuh sū'e Jannat huā rawāna,
Ki jis ke bā'iṣ ma'e khushī se chhilak rahā thā ayāgh-i-Dihlī.
"Chirāgh-i-Dihlī" julūs kā sāl hai; so ab bhī muṭābiq us ke
1253 A. H.
Sarosh-i-ghaibī ne sāl-i-riḥlat kahā, "Bujhā hai Chirāgh-i-Dihlī."
1279 A. H.

THE END.

G. I. C. P. O.—No. 44 S. B. E.—14-7-98.—2,000.

ABDUL JABBER & BROS.
BOOK-BINDER
19/1/1, Patwar Bagan Lane, Cal-9